क्रमसंख्या–२९

संक्षिप्त

बुद्ध–जीवनी

आनन्दकुटी विहारको बुद्धरूप

भिक्षु अमृतानन्द

२०४४

नेरु. १०/-

4·3092
अ68 बु

क्रमसंख्या–२९

संक्षिप्त

बुद्ध–जीवनी

आनन्दकुटी विहारको बुद्धरूप

भिक्षु अमृतानन्द

२०४४

नेरु. १०/-

पुस्तक पाइने ठाउँ —

१. आनन्दकुटी विहार गुठी, आनन्दकुटी विहार, स्वयम्भू, काठमाडौं । फो. नं. २२४४२०
२. संघाराम भिक्षु तालिम केन्द्र
ढुंटी, ढल्को शोभा भगवती अगाडी, काठमाडौं । फो. नं. २१५०२०
३. हेराकाजी सुजिका, नागबहाल, ललितपुर ।
४. बुद्ध विहार, वाल्मिकी संस्कृत क्याम्पस पछाडि, भृकुटी मण्डप, काठमाडौं । फो. नं. २१५७४३
५. धार्मिक पुस्तक केन्द्र, खिचापोखरी, काठमाडौं ।
६. लक्की स्टोर्स, भैरव टोल, पोखरा ।

क्रम संख्या–२९

संक्षिप्त

बुद्ध–जीवनी

भिक्षु अमृतानन्द

अनुवादक
केशवलाल कर्माचार्य

२०४४

ने.रु. १०/-

प्रकाशक :

"आनन्द कुटी विहार गुठी"

(सं. द. नं. १/०३१ प्र. जि. अ. का. का.)

आनन्द कुटी विहार, स्वयम्भू,

काठमाडौं, नेपाल ।

फोन– २२४४२०

294.3092
ANR

(सर्वाधिकार सुरक्षित)

बुद्धाब्दः २५३१

वि. सं. २०४

ने. सं. ११०

ई. सं. १९८

~~2032~~
2139

प्रथमावृत्ति १०००, द्वितियावृत्ति १०००,

तृतियावृत्ति २०००, चतुर्थावृत्ति ३०००,

258.2032
6C

मुद्रक :

नेपाल प्रेस

शुक्रपथ, काठमाडौं ।

फोन : २२१०३२

नेपाल–नरेश

श्री ५ महाराजाधिराज

महेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवका

हजूरमा सादर समर्पण

प्रकाशकीय

भगवान् बुद्धको जीवनी सम्बन्धमा संक्षिप्तमा भएपनि ज्ञान दिलाउने पुस्तकको नाउँ हो "संक्षिप्त बुद्ध जीवनी ।" यसको तृतिय संस्करण हामीले २०३९ साल चैत्र महीनामा २००० प्रति छापेका थियौं। ४ वर्ष नबित्दै सिद्धियो । नेपालको सबै क्षेत्रबाट मात्र होइन विदेशमा बस्ने नेपालीहरूको पनि माग र आह्वान बढेको छ । "आजको युगमा भगवान् बुद्धको ज्ञान विना जीवन निरर्थक छ" भन्ने कुरालाई सबैले महसूस गरिसकेका छन् । त्यसैलाई ध्यानमा राखी आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महानायक महास्थविरज्यूले लेख्नु भएको "संक्षिप्त बुद्ध जीवनी" पुन: चतुर्थ संस्करणको रूपमा प्रकाशमा ल्याएका छौं ।

हुन त यो आनन्दकुटी विहार गुठीको २९ औं प्रकाशन हो । अहिलेको संस्करणमा पहिलेको संस्करणमा छुट-फूट भएका केही सुधारहरू पनि भएका छन् । यस पुस्तकबाट पाठकवृन्द बढीसेबढी लाभान्वित होउन् । यस अमूल्य ग्रन्थ प्रकाशन गर्ने यस गुठीलाई पुन: सुम्पि मौका दिनु भएकोमा लेखक महास्थविर प्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दै वहाँको लेखन कार्यमा कुनै पनि तवरले विघ्नबाधा नपरोस् भन्ने कामना गरेको छु ।

भिक्षु मैत्री
सदस्य–सचिव
आनन्दकुटी विहार गुठी
स्वयम्भू

२०४४।१२।१६
फोन – २२४४२०

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।

तृतीय संस्करण

प्रस्तुत संक्षिप्त बुद्ध जीवनी सर्वप्रथम मैले नेवारीमा लेखेको थिएँ। वि. सं. २०१३ (सन् १९५६) मा काठमाडौंमा चतुर्थ विश्व बौद्ध सम्मेलन हुंदा श्री केशवलाल कर्माचार्यद्वारा अनुदित यो पुस्तक धर्मोदय सभाद्वारा प्रकाशित गरिएको थियो । त्यसपछि द्वितीय संस्करण प्रकाशित भई अहिले यो तृतीय संस्करण आनन्दकुटी विहार गुठीले प्रकाशन गरेको हो ।

अघिका प्रकाशनहरूमा यत्रतत्र भएका त्रुटिहरूलाई सच्याई संशोधन गरिदिएको छु । आनन्दकुटी विहार गुठीको यो २१ औं प्रकाशन हो ।

ग्रन्थ छपाइको काम सिद्धिन अगाडि एकहजार वर्ष अगाडि तिब्बेतमा बुद्धधर्म पुनरुद्धार गर्नुभएका अतिस दीपङ्कर श्रीज्ञान स्थविरको हजार वर्षको वार्षिक जन्मोत्सव र सेमिनार सन् १९८३ फेब्रवरी २६ तारिख देखी मार्च ४ तारिख (वि. सं. २०३९ फागुन १४ देखी २० गते) सम्म बंगलादेशको राजधानी ढाकामा भएको हुंदा त्यसमा भागलिन जान परेको

थियो। त्यहाँबाट फर्किसकेपछि पुनः काम शुरु गरी प्रस्तुत पुस्तकको छपाइको काम सम्पन्न गरेको हुँ।

आनन्दकुटी विहार
स्वयम्भू, काठमाडौं,
नेपाल।
फोन – २२४४२०

भिक्षु अमृतानन्द
चैत्र ५, ०३१

चतुर्थ संस्करण

हालको संस्करणमा, पहिलेको संस्करणमा यत्रतत्र छुट-फूट भएका कारणहरूलाई सच्याइदिएको छु।

भिक्षु अमृतानन्द
चैत्र २५, २०४४

दुइ कुरा

नेपाल-सरकारको पूर्ण सहयोगबाट धर्मोदय-सभाको तत्वावधानमा नेपालमा भैरहेको चतुर्थ विश्व बौद्ध सम्मेलनको सुअवसरमा भगवान् बुद्धको जीवनी बारेमा आफूले जाने जति नेपाल-भाषामा लेखिराखेको 'संक्षिप्त बुद्ध जीवनी' को नेपाली भाषामा पनि प्रकाशित गर्न पाउँदा मलाई बहुतै खुशी लागेको छ ।

जुन दिन पूर्ववत् चतुर्थ विश्व बौद्ध सम्मेलन धर्मोदय-सभाकै तत्वावधानमा गर्न निर्णय श्री ५ महाराजाधिराज महेन्द्र बीर विक्रम शाहदेवको सरकारले गरेको थियो सोही दिन देखी मैले प्रस्तुत पुस्तक श्री ५ महाराजाधिराज महेन्द्र बीर विक्रम शाहदेवका हजूरमा कृतज्ञतापूर्वक समर्पण गर्ने अभिलाषा गरेको थिएँ र आज कृतज्ञतापूर्वक समर्पण गर्ने सुअवसर पाएको छु ।

यस पुस्तकलाई सुन्दर तथा सरल नेपाली भाषामा अनुदित गरी तपाइँ महानुभावहरूका समक्षसम्म पुऱ्याउनको जो सौभाग्य छ त्यसको सारा श्रेय श्री केशवलाल कर्माचार्यज्यू-लाई छ । वहाँले मेरो अनुरोधलाई स्नेहपूर्वक स्वीकार गरी आफ्नो अमूल्य समय प्रदान गरी अनुवाद गरिदिनु भएकोमा

म वहाँको प्रति सदा ऋणी रहने छु। वहाँको सहायता वेगर यो ग्रन्थ तपाईंहरूका समक्ष पेश गर्नु मेरो सामर्थ्यभन्दा परको विषय हो।

धर्मोदय-सभाको तत्वावधानमा चतुर्थ विश्व बौद्ध सम्मेलनको काम सुसम्पन्न गराउनाको लागि द्वितीयबार श्री मि० सु० लोकदर्शनज्यूको अध्यक्षतामा अर्ध-सरकारी कमिटी गठन भई सो कमिटीबाट सरकारका तर्फबाट चाहिने अनेक तरहको सहायता र मद्दत पुऱ्याइदिने ठूलो प्रयत्न गरिदिई रहेकोमा कमिटीका अध्यक्षज्यू र सबै सदस्यलाई मेरो हार्दिक धन्यवाद छ। वहाँहरूकै उदारताबाट यो ग्रन्थ सबै वर्गका सर्वसाधारण मानवका समक्षसम्म पुऱ्याउने सुअवसर प्राप्त भएको छ।

अन्तमा धर्मोदय-सभाका सबै सदस्य र मन्त्रीहरूलाई पनि मेरो हार्दिक धन्यवाद छ जसले प्रकाशनको व्यवस्था राम्ररी मिलाइदिने उदारता राख्नुभयो।

आनन्दकुटी, — भिक्षु अमृतानन्द
स्वयम्भू, काठमाडौं
आश्विन ३०, २०१३

अनुवादकको एउटा कुरो

भारतीय तत्वदर्शनको पराकाष्ठा त वैदिककालमा नै पुगेको थियो। तर त्यस विषय-सम्बन्धी पक्षपात पनि त्योवेला निक्कै थियो। विभिन्न आस्तिक विचारहरूको तान्त्रिक विचार-धाराको विरुद्ध जुन प्रतिक्रिया शुरु भएको थियो त्यसको परिसमाप्ति भगवान् बुद्धको शिक्षामा आएर भयो। बुद्ध विचारक तथा उपदेशक मात्रै थिएनन्, नीतिज्ञ तथा विद्वान् पनि थिए। उनले आफ्नो युगको आस्तिक तथा नास्तिक दुवै विचार-धाराको मनन गरे परिचय प्राप्त गरे। आत्म-शुद्धिद्वारा सत्यको खोजी गरे। बोधिवृक्षमनि अनवरत धैर्यद्वारा जीवनको सत्य पत्ता लगाए, बोधिज्ञान प्राप्त गरे, सिद्धार्थबाट 'बुद्ध' बने। जुन सत्यलाई उनले प्राप्त गरेका थिए त्यसलाई सर्वसाधारणमा वितरण गरिदिनु नै उनको ध्येय बन्यो। मानिसहरूको व्यवहारिक तथा नैतिक जीवनमा त्यसको राम्रो असर पऱ्यो। त्यस युगमा (बुद्धकालदेखि अशोक तथा कनिष्ककालको युगसम्ममा) भन्दा अझ आजको यो भौतिकवादी युगको परमाणु-कालमा उनको शिक्षा (धर्म) मानव मात्रको निंति हितकारी छ। यस्ता 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' सिद्धान्तका प्रणीता भगवान् स्वरूप गौतम बुद्धको जीवन-चरित्र, भिक्षु अमृतानन्दको आदेशले, त्यो पनि यो हुन

लागिरहेको नेपाल-विश्व-बौद्ध सम्मेलनको शुभबेलामा, नेपाली भाषामा अनुवाद गर्न पाउँदा मैले आफूलाई पनि सौभाग्यशाली नै सम्झेको छु। बहुजन हिताय नै यो पुस्तक पनि नेपाली भाषा-भाषीहरूको समक्ष पेश गर्न पाउँदा बुद्ध प्रति आफ्नो कर्तव्य आंशिक रूपमा नै भए पनि पालन गरेको अनुभव गर्दछु। यो अनुबाद पनि उनै शान्तिनायक भगवान् बुद्धमा समर्पण गरेको छु।

अनि, प्रिय साथी सूर्यमान वाग्तवा र शिष्य चन्द्रलाल श्रेष्ठ दुबैलाई पनि धन्यवाद अर्पण गर्दछु। कापी साफी गरी प्रेसकापी तयार गर्नमा वहाँहरू दुबैजनाले गरिदिनु भएको अथक परिश्रमलाई म कहिल्यै बिर्सन सक्तिन। यति चाँडो पुस्तकारको रूपमा यो पुस्तक निस्कनुको श्रेय पनि वहाँहरू-लाई नै छ।

आखिरमा:

यदा मम परेषां अयं दुःखं च न प्रियम्।
तदात्मनः को विशेषो यत्त रक्षामि नेतरम्॥

(बोधिचर्य्यावतार)

भगवान् बुद्धको यस शिक्षालाई 'बुद्ध-जीवनी' का पाठकले (अरू यस पुस्तकमा जस्तोसुकै त्रुटि भएता पनि) हृदयंगम गरिदिनुभयो भने अनुवादक आफ्नो सफलता त्यसैमा

सम्झने छु। आखिरमा अनुवाद र प्रूफको काम समेत समयको अभावले हतारोमा गर्नु परेको हुनाले धेरै त्रुटिहरू हुन आएका छन्। त्यसको निति क्षमा प्रार्थी छु। अस्तु।

२६।७।२०१३ अनुवादक

केलटोल, काठमाडौं। **केशवलाल कर्माचार्य**

त्रि-पिटक-सूची

सुत्तपिटक :

१–दीघनिकाय
२–मज्झिमनिकाय
३–संयुत्तनिकाय
४–अङ्गुत्तरनिकाय
५–खुद्दकनिकाय

(१) खुद्दकपाठ
(२) धम्मपद
(३) उदान
(४) इतिवुत्तक
(५) सुत्तनिपात
(६) विमानवत्थु
(७) पेतवत्थु
(८) थेरगाथा
(९) थेरीगाथा
(१०) जातक
(११) निद्देस { १–महानिद्देस, २–चुल्लनिद्देस }
(१२) पटिसम्भिदामग्ग
(१३) अपदान
(१४) बुद्धवंश
(१५) चरियापिटक

विनयपिटक :

१–पाराजिकपालि } सुत्तविभङ्ग
२–पाचित्तियपालि }
३–महावग्गपालि } खन्धक
४–चुल्लवग्गपालि }
५–परिवारपालि

अभिधम्मपिटक :

१–धम्मसङ्गणि
२–विभङ्ग
३–धातुकथा
४–पुग्गलपञ्ञत्ति
५–कथावत्थु
६–यमक
७–पट्ठान

विषय-सूची

(प्रथम खण्ड)

१. पहिलो परिच्छेद	१
महामायाको गर्भधारण	१
महामायालाई देवताको आरक्षा	४
मायादेवीको माइत गमन	४
बोधिसत्वको जन्म	५
बोधिसत्वको सिंहनाद	६
मायादेवीको कपिलवस्तु गमन	८
कालदेवल तपस्वीद्वारा बोधिसत्व-वन्दना	८
प्रथमबार पुत्र-वन्दना	९
कालदेवल तपस्वीको शोक	९
नालकको प्रव्रज्या	११
सिद्धार्थकुमारको नामकरण	१२
२. दोस्रो परिच्छेद	१५
मायादेवीको स्वर्गारोहण	१५
शुद्धोदन महाराजद्वारा हलो जोताई	१५
सिद्धार्थकुमार ध्यानमा	१६
द्वितीयबार पुत्र-वन्दना	१६

राजकुमारको शिल्प प्रदर्शन १७
मंगल विवाह १९

३. तेस्रो परिच्छेद **२०**

चार दृश्यहरू २०
उदयान-क्रीडा २४
राहुलकुमारको जन्म २५
कृषागौतमीको शान्तिपद २६
नर्तकीहरूको विरूपता २७
सिद्धार्थको गृहत्याग २८

(द्वितीय खण्ड)

४. चौथो परिच्छेद **३२**

सिद्धार्थकुमारको भिक्षुत्व ग्रहण ३२
छन्न सारथीको विरह ३४

५. पाँचौं परिच्छेद **३६**

सारथी छन्नको कपिलपुर आगमन ३६

६. छैटौं परिच्छेद **३८**

राजगृहमा भिक्षाटन ३८
राजा बिम्बिसारसितको भेट ४०
आलार र उद्दकहरूको आश्रममा ४१

७. सातौं परिच्छेद	**४२**
पञ्चवर्गीयहरू	४२
दुष्कर चर्या	४३
पञ्चमहास्वप्न	४३
सुजाताको खीरदान	४५
८. आठौं परिच्छेद	**४७**
सुवर्ण पात्र नदीको विपरीत गतिमा बहेको	४७
सोत्थिय ब्राह्मणको तृण दान	४७
चतुरङ्ग अधिष्ठान	४८
मार विजय	४८
बुद्धत्व प्राप्त	४९
बुद्धको प्रीतिवाक्य	५०
९. नवौं परिच्छेद	**५२**
प्रथम सप्ताह बोधिपल्लंक	५२
द्वितीय सप्ताह अनिमिस-चैत्य	५३
तृतीय सप्ताह चंक्रमण-चैत्य	५३
चतुर्थ सप्ताह रत्नाघर-चैत्य	५४
पञ्चम सप्ताह अजपाल-वृक्ष	५४
षष्ठम सप्ताह मुचलिन्द-वृक्ष	५५
सप्तम सप्ताह राजायतन-वृक्ष	५७
इन्द्रको सेवा	५७
तपुस्स भल्लुकहरूको सत्तुदान	५७
केशधातु	५९

(तृतिय खण्ड)

१०. दशौं परिच्छेद	६०
धर्मोपदेशमा अनुत्साहितता	६०
सहम्पति ब्रह्माको प्रार्थना	६१
ऋषिपतन गमन	६२
उपकाजीवकसितको भेट	६३
पञ्चवर्गीयहरूसित भेट	६४
पञ्चवर्गीयहरूसित वार्तालाप	६५
छोड्नुपर्ने र लिनुपर्ने मार्ग	६७
चारसत्य	६८
देव घोषणा	७०
कौण्डन्य भिक्षुको उपसम्पदा	७१
चारजना भिक्षुहरूको उपसम्पदा	७१
अनात्म लक्षण	७२
पञ्चवर्गीय भिक्षुहरू अर्हत् भए	७४
११. एघारौं परिच्छेद	७६
यशपुत्रको गृहत्याग	७६
त्रैवाचिक प्रथमोपासक	७७
यशकुमारको प्रव्रज्या	७८
प्रथमोपासिकाहरू	७९
चारजना साथीहरूको प्रव्रज्या	८०
पचासजना साथीहरूको प्रव्रज्या	८०

धर्मप्रचार गर्न पठाए ८१
भद्रवर्गीयहरूको प्रव्रज्या ८२
१२. बाह्रौं परिच्छेद ८४
तीनजना जटिल तपस्वीहरूको भिक्षुभाव ८४
राजगृह गमन ८४
बिम्बिसारको निमन्त्रणा ८६
वेणुवन दान ८७
उपतिस्स र कोलित परिव्राजकहरू ८८
उपतिस्स र कोलितलाई बौद्ध दर्शनको ज्ञान प्राप्त ८९
उपतिस्स र कोलितको उपसम्पदा ९१
अग्रश्रावक स्थान ९२
१३. तेह्रौं परिच्छेद ९३
शुद्धोदन महाराजाका दूतहरू ९३
कालुदायी मन्त्रीको प्रव्रज्या ९४
स्वदेशको निमित्त भ्रमण ९५
मार्गको बीचमा राजभोजन ९६
शुद्धोदनद्वारा बुद्धको स्वागत ९७
शुद्धोदनको तृतियवार पुत्र-वन्दना ९८
ज्ञातिहरूलाई धर्मोपदेश ९९
कपिलपुरमा भिक्षाटन ९९
महाराजलाई धर्मोपदेश १०१
यशोधराको कोठामा भगवान्को प्रवेश १०२

यशोधराको बुद्ध-वन्दना	१०३
यशोधराको गुण वर्णन	१०३
१४. चौधौं परिच्छेद	**१०५**
नन्दकुमारको प्रव्रज्या	१०५
राहुलकुमारको प्रव्रज्या	१०६
शुद्धोदनको अनागामीत्व	१०७
अनाथपिण्डिकलाई बुद्ध दर्शन	१०८
अनाथपिण्डिकको जेतवन विहार दान	१०९
उपाली नाउको प्रव्रज्या	१११
लोकहित	११३
१५. पन्द्रहौं परिच्छेद	**११४**
गौतमीको गृहत्याग	११४
प्रजापति प्रव्रज्या	११४
शासनको अचिरस्थायी	११८
नमस्कार नगर्ने	११९
तथागतको धर्म	१२०
यशोधराको प्रव्रज्या	१२१
१६. सोह्रौं परिच्छेद	**१२२**
छैटौंदेखि एकाइसौं वर्षावाससम्म	१२२
विशाखा उपासिका	१२३
विशाखाको विहार दान	१२३

समर्थ भिक्षुहरू १२७
समर्थ भिक्षुणीहरू १३०
समर्थ उपासकहरू १३०
समर्थ उपासिकाहरू १३१

(चतुर्थ खण्ड)

१७. सत्रौं परिच्छेद १३३

अपरिहानीय धर्मोपदेश १३३
बुद्धको उपदेश १३७
भगवान्‌को अन्तिम वर्षावास १३७
बुद्ध-शासनमा गुरुमुष्ठि छैन १३८
मारको प्रार्थना १४०
भूकम्प १४०
आनन्द स्थविरको प्रार्थना १४१

१८. अठारौं परिच्छेद १४४

प्रजापति गौतमी र यशोधरा देवीको परिनिर्वाण १४४
तथागतको धर्म भन्दैमा स्वीकार नगर्नू १४४
भगवान्‌को अन्तिम भोजन १४५
परम पूज्य १४६
दर्शनीय चार स्थानहरू १४७
स्त्रीहरूसितको व्यवहार १४८

स्तूप बनाउन योग्य अस्थिधातु	१४८
आनन्द स्थविरको विलाप	१४९
अन्तिम श्रावक	१४९
धर्म नै शास्ता हुन्	१५१
बुद्धको अन्तिम उपदेश	१५२
परिनिर्वाण	१५२

(पञ्चम खण्ड)

१९. उन्नाइसौं परिच्छेद	**१५४**
आदाहनोत्सव	१५४
महाकश्यप स्थविरको कुशीनगर आगमन	१५५
चितामा आगो बलेन	१५५
महाकश्यपको अन्तिम वन्दना	१५६
२०. बीसौं परिच्छेद	**१५७**
धातु कोलाहल	१५७
धातु विभाजन	१५८
दशचैत्य स्थापना	१६०
नामावली	१६२
गाथा-सूची	१७६

संक्षिप्त

बुद्ध-जीवनी

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।

(प्रथम खण्ड)

(बोधिसत्वको जन्मदेखि गृहत्यागसम्म)

पहिलो परिच्छेद

नेपाल तौलिहवा जिल्ला अन्तर्गत कपिलवस्तु भन्ने एउटा रम्य देश छ। आजको करीव पच्चीससय वर्ष अगाडि त्यो देश साह्रै राम्रो र श्रीसमृद्धशाली थियो। त्यसबेला त्यहाँ शाक्यवंशका महाप्रतापी राजा शुद्धोदन राज्य गर्दथे। तिनका मायादेवी र प्रजापती भन्ने दुइ रानी थिए। उनी साह्रै धर्मात्मा तथा प्रजावत्सल राजा थिए। महारानीहरू पनि उस्तै धर्मात्मा र सबैमाथि दया करुणा गर्ने थिए।

महामायाको गर्भधारण

वर्षेनि आषाढ महीनामा त्यो देशमा एउटा चाड पर्दथ्यो। देशका प्रजाहरू आफ्ना आफ्ना ओकात अनुसार

चाड मानी नाना प्रकारले रसरंगमा मग्न हुन्थे। मायादेवी पनि एक आषाढ पूर्णिमाको अगाडि सातदिनसम्म सय्यौं नानी सुसारेहरू सहित नानातरहको वस्त्र आभूषणले सुसज्जित भई फूलमाला लगाई मद्यपान वाहेक हरेक प्रकारका उत्तम भोजन गरी चाड मानिरहेकी थिइन्। आषाढ पूर्णिमाको विहान सबेरै जागा भई सुगन्ध-जलले नुहाई रङ्गी-चङ्गी पोशाक सबै छाडी खालि शुद्ध वस्त्र लगाई एक लक्ष सुवर्ण दान गरी ब्राह्मणादि दुःखी दरिद्रहरूलाई दान दिई उपोसथाङ्ग व्रत धारण गरी सिंगारिराखेको आफ्नो खोपीमा आराम गर्न गइन्। त्यसैवेला तिनलाई यस किसिमको सपना भयो—

"दीव्य देह भएका चारजना देवताहरू आई रानी मायादेवीलाई पलङ्ग समेत उचाली हिमालय पर्वततिर लैजान्दो रहेछ। त्यहाँ सात योजन अग्लो महाशाल वृक्ष एउटा रहेछ। त्यसैको मनि साठी योजन लामो एउटा मनोशिला भन्ने आसन रहेछ। रानीलाई देवताहरूले त्यसै मनोशिलामा राखे। अनि देवकन्याहरू आई रानीलाई अनोतप्त नामक दहमा लगेर नुहाइदिए। त्यस दहमा नुहाइसकेपछि रानी मनुष्यगन्ध रहित भइन्। त्यसपछि रानीलाई दीव्य वस्त्रालङ्कारले सिंगारी दीव्य पुष्पमाला पहिराई नजीकैको चाँदीको पर्वतमा कनकविमानमा, पूर्वतिर शिरासन भएको पलङ्गमा शयन गराए। त्यसै समयमा तुषितदेवलोकमा बस्ने श्वेतकेतु बोधिसत्व सेतो वर्ण हात्तीको रूप धारण गरी त्यहीं नजीकैको सुवर्ण-पर्वतमा एकैछिन यताउति टहली तल झरेर फेरि त्यही

चाँदीको पर्वतमा उक्ले । चाँदीको सिक्री जस्तो उज्ज्वल आफ्नो सूँडले परिशुद्ध श्वेत पद्म एउटा लिएर आफ्नो स्वभावानुसार गर्जन गरी कनक-विमानभित्र पसेर मायादेवी आराम गरेको पलङ्गलाई तीन पटक परिक्रमा गरी रानीको दाहिने काखी-मनिबाट पेटभित्र पसे ।"

सपना देखी डराएकी रानीले बिहान सबेरै महाराजा शुद्धोदनको सामु गएर सबै वृतान्त बताइन् । महाराजाले तुरुन्तै चौसट्ठी जना ब्राह्मणाचार्यहरूलाई डाक्न पठाई सुवर्णका भाँडाहरूमा खीर राखी घिउ, सखर, मह आदि दान गरे । अनिपछि एक एक जोर सेतो वस्त्र पनि दान गरी बितेको रातमा महारानीले सपनामा देखेको कुरा ब्राह्मणहरूको समक्ष राखे ।

ब्राह्मणहरूले राजामा यस प्रकार विन्ति गरे—

"महाराज ! सपना साह्रै शुभ लक्षणको छ । महारानीको कोखबाट एउटा ठूलै महापुरुषको जन्म हुने छन् । त्यो बालक राजपाट सह्मालेर गृहस्थी नै भएर बसे भने चक्रवर्ती राजा हुने छन् । यदि संसार त्यागेर संन्यासी भएर गए भने बुद्धत्व नै प्राप्त गरी सर्वज्ञ हुने छन् ।"

ब्राह्मणवर्गका यस किसिमको उत्तर सुनेर राजा रानी दुबै आनन्दले बिभोर भए । राज्य भरी उत्सव मनाउने हुकुम दिए ।

यसरी बोधिसत्वले महामायादेवीको कोखमा प्रवेश

गरेको आषाढ पूर्णिमा उत्तराषाढ नक्षत्रको शुभ दिन थियो । त्यसबेला संसारमा बत्तीस प्रकारको लक्षण प्रकट भई महाभूकम्प समेत भयो ।

महामायालाई देवताको आरक्षा

बोधिसत्वले मायादेवीको कोखमा वास लिएको समयदेखिन् चारजना लोकपाल देवताहरूले रानी र बोधिसत्व दुबैको आरक्षा गरिरहे । राजा शुद्धोदनलाई पनि त्यस दिन-देखि नाना प्रकारको लाभ हुँदै आयो । रानीको धर्मचेष्टा पनि बढ्दै गयो । त्यसबेलादेखि पुरुष-तृष्णा पनि रानीलाई जीवन भर भएन । गर्भिणी भए तापनि महारानीलाई जीउ गह्रौं कहिल्यै अनुभव भएन, थकाई पनि कहिल्यै लागेन । कुनै प्रकारको रोग व्याधिले पनि छोएन । तैपनि राजाले रानीका धाई सुसारेहरूको संख्या बढाई दिएका थिए ।

मायादेवीको माइत गमन

हजारौं दासी सुसारेहरूले सेवा गरिएकी महारानीको गर्भ क्रमशः दश महीना पुग्यो । एकदिन रानीलाई एक पटक माइत जान साह्रै इच्छा लाग्यो र राजालाई बिन्ति गरिन् । राजाले हुन्छ भन्ने अनुमति दिई कपिलवस्तुदेखि देवदह नगर-सम्मको बाटो सफा गराउन लगाई ठाउँ ठाउँमा पूर्णकलशादि राख्न लगाए । बैशाख पूर्णिमाको दिन रानीलाई सुवर्णमय

पालकीमा विराजमान गराई नगरका सबै सैन्य तथा कर्मचारीहरूले पछि लगाई माइत पठाइदिए ।

महामायादेवी पनि देशका सबै महापुरुषहरूद्वारा अनुगमन गराई देवदहको निमित्त प्रस्थान गरिन् । बीच बाटोमा नन्दन वन जस्तो असाध्य रम्य लुम्बिनी भन्ने एउटा शालोद्यान पर्दथ्यो । त्यो उद्यानमा नगरका राजकुमारीहरू बराबर आएर खेल्न तथा हावा खान आउने गर्दथे । महारानी त्यहाँ पुगेपछि त्यस रम्य उद्यानको आनन्द लिन एकछिनको निंति पालकीबाट वर्लिन् र मनपरेका चार पाँचजना परिचारिकाहरू साथमा लिई उद्यानभित्र प्रवेश गरिन् ।

बोधिसत्वको जन्म

त्यहाँ महारानीले परिचारिकाहरू सहित भएर उद्यानको प्राकृतिक सौन्दर्यको सुखानुभव गरिन् । त्यसबेला रानीलाई आफ्नो शारीरिक स्वभावमा केही परिवर्तन भएर आएको अनुभव भयो । रानी त्यहीं नजीकैको शालवृक्षको एउटा हांगो समाती उभिइन् । परिचारिकाहरूले महारानीको परिस्थिती बुझेर चारैतिर कपडाको घेरा लगाइदिए । सैन्यादि लस्करहरू पर परसम्म हटेर गए । माथि आकाशमा ब्रह्मादि देवताहरूको हूल भयो । त्यसै शालवृक्षको मनि रानी मायादेवीलाई बत्तीस लक्षणले युक्त भएको पुत्ररत्न पैदा भयो । त्यही सुसमयमा प्रकट भएर महाब्रह्माले बालकलाई सुवर्णमय

जालमा थापी लिए र रानीको सामू राख्दै भने "महारानी ! बत्तीस लक्षणले युक्त भएको महानुभाव सम्पन्न कुमार प्राप्त भएको छ सन्तोष गर्नुहोस् ।"

त्यसै शुभ मुहूर्तमा आकाशबाट पुष्पबृष्टि सहित शीतोष्ण जलधाराको पनि बृष्टि भयो । महाब्रह्माको हातबाट त्यो बालक लोकपाल देवताहरूले मङ्गल सुसम्मत सुखस्पर्श भएको मृगचर्ममा थापि लिए । तिनीहरूको हातबाट पनि देशका गण्यमान्य महाजनहरूले कोमल पवित्र वस्त्रमा थापि लिए ।

बोधिसत्वको सिंहनाद

त्यसपछि त्यो बालकले महाजनहरूको हातबाट मुक्त भई जमीनमा उभिएर सबभन्दा पहिले पूर्वदिशातिर हेरे । त्यसबखतमा त्यहाँ चक्रवाडहरू मैदान जस्तो भएर गए । देवगण तथा मनुष्यहरूले पुष्पबृष्टि गरेर पूजा गरे । त्यस बालकको रूप धारण गर्ने बोधिसत्वले यस्तै प्रकारले दश दिशातिर हेरे । अनि पछि कतै पनि आफूसमान योग्य कुनै व्यक्ति नदेखेपछि पुनः उत्तर दिशातिर फर्केर सात कदम अगाडि बढाई "अग्गोहमस्मि लोकस्स" अर्थात संसारको अग्र पुरुष म नै हुँ भनी सिंहनाद गरे । त्यसबखतमा महाब्रह्माले त्यस बालकलाई श्वेत छत्रले ओढाए । इन्द्रले चंवर हम्के । अरू देवताहरूले राजक्कुधभाण्ड[1] लिई पछिपछि गए ।

१. खड्ग, छत्र, मकुट, पादुका र चमर ।

बोधिसत्वहरूको अन्तिम जन्म हुँदा मातृकोखमा ठीक दश महिना सम्पूर्ण भएकै दिनमा जन्मन्छन् । अन्य साधारण मानिसहरू झैं नौ अथवा दश महिना वितिसकेपछि कहिल्यै जन्म लिंदैनन् । जन्मदिने बुद्धमाता उभिएकै हुन्छिन् । जन्म हुने बोधिसत्व पनि धर्माशनबाट वर्लेको धर्मकथिक झैं वर्लन्छन् । गर्भ प्रवेशको वखतमा झैं अहिले जन्मको समयमा पनि बत्तीस प्रकारको पूर्वलक्षण देखिन थाल्यो । भूमिकम्प पनि त्यस्तै भयो ।

दीपंकर बुद्धसित बुद्धत्वको प्रार्थना गरेदेखिन् बुद्ध हुन आउँदा सम्ममा बोधिसत्वले जन्म लिनासाथ कुरा गरेको जम्मा तीन पटक मात्र हो । एक पटक महोसध पण्डित भएर जन्म लिन आउँदा दोस्रो पटक विश्वन्तर राजकुमार भएर जन्म लिन आउँदा र यसपालि सिद्धार्थकुमार भएर जन्म लिन आउँदा ।

सिद्धार्थ राजकुमार उत्पन्न भएकै दिनमा अरू सात कुरा पनि उत्पन्न भए । तिनीहरू यी नै हुन्—यशोधरादेवी, छन्न सारथी, कालुदायी अमात्य, मङ्गल हात्ती[१], कन्थक घोडा, बोधिवृक्ष र धनले परिपूर्ण चारवटा घडा ।

यस प्रकारले बोधिसत्व अर्थात् सिद्धार्थकुमार वैशाख पूर्णिमाको दिन लुम्बिनी बगैंचामा जन्म भयो ।

---

१. कुनै कुनै अट्ठकथामा हात्तीको ठाउँमा आनन्दको नाम उल्लेख भएका छन् ।

मायादेवीको कपिलवस्तु गमन

कपिलवस्तु तथा देवदह दुबै नगरका सकल प्रतिष्ठित व्यक्तिहरू त्यस लुम्बिनी उद्यानमा भेला भएर ठूलो हर्ष उत्सव मनाए। रानी मायादेवी सिद्धार्थ कुमारलाई लिएर राजकर्मचारी तथा महाजनहरू सहित सिन्दूरजात्रा गरी कपिलवस्तु फर्किन्।

कालदेवल तपस्वीद्वारा बोधिसत्व-वन्दना

"बोधिसत्वको जन्म भयो। अब वहाँले बोधिवृक्षको मनि बसेर बुद्धत्व प्राप्त गर्नु हुनेछ" भन्दै देवलोकमा देवताहरू पनि उत्सव मनाइरहेका थिए। त्यसबखतमा महाराजा शुद्धोदनको दरबारमा बराबर आवत-जावत गरिरहने अष्टसमापत्ति ध्यान प्राप्त गरेको अतीतका चालीस र अनागतका चालीस कल्पसम्म ध्यानदृष्टिले हेर्न सक्ने कालदेवल नाम गरेका तपस्वी दिवाभोजनपछि आजको दिन देवलोकमा गएर बिताउनु पर्‍यो भनी जाँदा त्यहाँ देवताहरू त्यस्तो उत्सवमा मग्न भैरहेको देखेर त्यस उत्सवको कारण सोधे। देवताहरूले उत्तर दिए—

"मारिष ! शुद्धोदनलाई बत्तीस लक्षणले युक्त भएको पुत्ररत्न प्राप्त भएको छ। त्यस बालकले यस संसारमा धर्मचक्र प्रवर्तन गर्ने छ। अनन्त बुद्ध-लीला हेर्न पाइने भयो भनी यो हर्ष उत्सव गरिरहेका छौं।"

यस्तो उत्तर सुनेर तपस्वी कालदेवल तुरुन्त देवलोकबाट फर्केर कपिलपुर राजभवनमा गए । त्यहाँ पुगेपछि आफ्नो आसनमा बस्दै भने —"महाराज ! तपाईंलाई पुत्ररत्न लाभ भएको छ भन्ने सुनेर आएको हुँ । म पनि भगवान्‌को दर्शन गरेर आफूलाई कृतार्थ सम्झुं ।"

प्रथमबार पुत्रवन्दना

महाराज शुद्धोदनले बालकलाई तपस्वीको चरणमा वन्दना गराउन अगाडि लैजाँदा बालकको खुट्टा तपस्वीको टाउकोतिर बढ्यो । तपस्वीले पनि त्यस बालकको लक्षण बुझेर मनमा कुनै किसिमको अभिमान नराखी "यो बालक त संसारका अग्रमहापुरुष हुन्" भन्ने जानेर आसनबाट उठी त्यस बालक अर्थात् बोधिसत्वको चरण कमलमा टाउकोले वन्दना गरे ।

यस्तो आश्चर्य घटना देखेर महाराज शुद्धोदनले मेरो छोरा साधारण होइन नत्र यत्रो महाऋषिले पनि किन वन्दना गर्दथे भनी आफूले पनि पुत्रको श्रीचरणमा सादर प्रणाम गरे । आँखाबाट हर्षाश्रु निकाली चित्तानन्दमा डुबे । महाराज शुद्धोदनको यो प्रथमबार पुत्रवन्दना थियो ।

कालदेवल तपस्वीको शोक

कालदेवलले यो बालक पछि बुद्ध हुने हुन् कि होइनन् भनी आफ्नो दिव्यचक्षुले विचार गरी हेर्दा निश्चय पनि यसले

बुद्धत्व प्राप्त गर्ने छन् भन्ने थाहा पाई "यो बालक संसारमा दुर्लभ पुद्गल हो" भनी जानी मुसुक्क हाँसे। फेरि त्यस्ता दुर्लभ महापुरुषको दर्शन प्राप्त हुने हो कि होइन भनी ध्यानले विचार गरी हेर्दा सय्यौं हजारौं बुद्धहरूले पनि वोध गराउन नसक्ने अरूप भवनमा आफू जन्म हुन जाने थाहा पाई अब मैले यो वालक बुद्ध हुने देख्न पाइने भएन भन्ने जानी गहभरी आँसु राखेर वसे। तपस्वीको अनुहार हेरेर बसेका राजाले मनमा त्रास उत्पन्न गरी सोधे—"भो गुरु! आँखा भरी आँसु किन गर्नु भो? राजकुमारलाई विघ्न-बाधा उत्पन्न हुने कुनै डर छ कि?" राजाको यस्तो प्रश्न सुनेर तपस्वीले भने—"राजन्! राजकुमारलाई कुनै किसिमको हानी हुने डर छैन। यो कुमार अवश्य पनि बुद्ध हुने छन्। म अभागी रहेछु, यस कुमारले बुद्धत्व प्राप्त गर्नुभन्दा अगाडि म अरूप भवनमा जन्म लिन गैसक्नेछु। बुद्ध-दर्शन मैले प्राप्त गर्न सक्ने भइन भन्ने आफ्नो दिव्यचक्षुले देखी साह्रै मनमा दुःख लागेर मात्र आँखामा आँसु आएको हो।"

तपस्वी कालदेवलले आफ्ना नाता कुटुम्बहरूको कुलमा यो वालक बुद्ध हुन्जेलसम्ममा बाँचिरहने कुनै व्यक्ति होला कि भनी ध्यानदृष्टिले हेर्दा नालक भन्ने आफ्नो भान्जा एउटाले यो सौभाग्य प्राप्त गर्नेछ भन्ने कुरा थाहा पाए। त्यसपछि उनी आफ्नी बहिनीको घरमा पुगे र भने—"बहिनी! तिम्रो छोरा खोई? एकछिन उसलाई यहाँ डाक त।"

नालकको प्रव्रज्या

प्रणाम गरेर अगाडि उभिन आइपुगेको भान्जा नालकलाई कालदेवलले भने—

"भान्जा ! महाराजा शुद्धोदनको कुलमा वत्तीस लक्षणले युक्त भएको वालकको जन्म भएको छ। त्यो वालक निश्चय पनि बुद्धत्व प्राप्त गरी बुद्ध हुने छन्। म अभागी रहेछु—उनी बुद्ध हुनुभन्दा अगाडि नै मैले यो नश्वर देह छोड्नु पर्नेछ। तिमी भाग्यमानी रहेछौ— उनले वुद्धत्व प्राप्त गरेको तिमीले देख्न पाउनेछौ। तिमी आजैदेखि उहाँको नाममा प्रव्रजित भएर जाऊ।"

कालदेवलको कुरा सुनेर चौरासी करोड धनका स्वामी नालक मेरो भामाले कहिल्यै नभएको कुरा गर्नु हुन्न भनी तुरुन्तै त्यही मुहूर्तमा काषायबस्त्र तयार पारी गृह त्यागेर "संसारमा अग्रश्रेष्ठ पुरुषको नाममा आज म प्रव्रजित भएँ" भनी बोधिसत्व रहेको दिशातिर हेरी पञ्चाङ्ग प्रणाम गरी काषायवस्त्र धारण गरी हिमालयतर्फ प्रस्थान गरी श्रमण-धर्म पालन गरेर बसे। बोधिसत्व अर्थात् शाक्यकुमार बुद्ध भैसकेपछि भिक्षु नालक उनकहाँ पुगेर 'नालकोवाद'[१] भन्ने सूत्रान्तरको उपदेश सुनिसकेपछि फेरि हिमालयमा नै गएर धर्माचरण गरेर अर्हत् भए। त्यसपछि सुवर्णमय पर्वत एउटामा गई उभिएको उभिई अनुपादिशेष निर्वाण प्राप्त गरे।

---

१. सुत्तनिपात, महावग्गो।

सिद्धार्थकुमारको नामकरण

शाक्यकुलमा पाँचौ दिनमा नामकरण गर्ने रिति थियो। त्यसदिन शहरभरी सिंगारिएको थियो। राज भवनमा चार प्रकारको सुगन्धले लिप पोत गराइयो। लावा अबीर आदि पाँच प्रकारको फूल भुईंमा छरिराखेका थिए। त्रिवेदमा पारङ्गत भएका एकशय आठ ब्राह्मणहरूलाई निमन्त्रणा गरे। खीर आदि मिष्ठान्नले ती ब्राह्मणहरुलाई भोजन गराई सकेपछि राजा शुद्धोदनले बालकलाई के नामकरण गर्ने भनी सोधे। ती एकशय आठ ब्राह्मणहरू मध्येमा राम, ध्वज, लक्षण, मन्ती, कौण्डन्य, भोज, सुयाम, सुदत्त, नाम गरेका जोतिषादि षट्शास्त्रमा पारङ्गत भएका अति श्रेष्ठ आठजना पण्डितहरू पनि थिए। तिनीहरूले बालक शाक्यकुमारको शरीरादि लक्षण परिक्षा गरेर हेरे। अनि कौण्डन्य बाहेक सातजना पण्डितहरुले दुइटा औंला ठड्याई भने—

"राजन्! यो बालक राजपाट संभाली गृहस्थाश्रममा नै रहे भने अद्वितीय चक्रवर्ती राजा हुने छन्। यदि संसार त्यागेर सन्यासी भएर गए भने त्रिलोकाचार्य सर्वज्ञ बुद्ध हुने छन्। यसमा कुनै सन्देह छैन।"

ती आठजना पण्डितमध्ये सबभन्दा कान्छो कौण्डन्य नामक पण्डितले एकै औंला मात्रै ठड्याई भने—

"महाराज! यो बालक अवश्य पनि सर्व अर्थ सिद्ध गरेर बुद्ध नै हुने छन्। यिनले गृहस्थी भएर जीवन बिताउने छैन। यो म निश्चय गरेर भन्छु।"

सर्व अर्थसिद्ध गर्न सक्ने हुनाले पण्डितहरूले त्यस वालकको नाम 'सर्वार्थसिद्ध' भनेर राखे। अर्थसिद्ध गर्ने हुनाले 'सिद्धार्थ' मात्रै पनि भन्दछन्।

यसरी कौण्डन्य पण्डितले स्थिर रूपले यस वालकले गृह त्यागेर जाने छन् भन्दा राजा शुद्धोदनलाई त्यसवेला हर्ष र विस्मात दुवै भयो। हर्ष यसकारणले कि आफ्नो बुढेशकालमा पाएको छोरा भएता पनि सर्वज्ञ बुद्ध भएर संसारकै गुरु हुने छन्। विस्मात पनि यसकारणले कि एक्लो छोराले कुल मर्यादा राजपाट कुनै नथामी गृहत्याग गरेर जाने छन्। तर यो भ्रम राजालाई मात्रै भएको हो। संसारमा परोपकार तथा धर्म राजपाटभन्दा ठूलो छ। राज्य भनेको मरेपछि मानिसले लान पाउने वस्तु होइन तर धर्मले चाहिं मानिसलाई मरेपछि पनि छोड्दैन।

त्यसपछि राजाले पण्डितहरूसित "यो वालकले के कारण देखेर गृहत्याग गरेर जानेछ?" भनी सोध्दा पण्डितहरूले यस प्रकारले जवाफ दिए—'वृद्ध शरीर देख्दा, रोगी देख्दा, मृत शरीर देख्दा र सन्यासीरूप देख्दा यो कुमार त्यागी भएर जाने छन्।"

पण्डितहरूको यस्तो कुरा सुनेर राजाले आज्ञा दिए—"राजकुमार सिद्धार्थले त्यस्तो रूप देख्ने मौका कहिल्यै नपावस्। यसमा राजदर्वारका हरेक कर्मचारीहरू चौवीसै घण्टा सचेष्ट रहुन्।"

मेरो एक्लो छोरालाई बुद्धत्वको कुनै खाँचो छैन। जे गरेर भए पनि मेरो छोरालाई हजारौं द्वीपका अधिपति गराएर चक्रवर्ती सम्राट् तुल्याउन पाए पुग्छ—भन्ने राजाको चिन्तना थियो।

यसरी त्यस शाक्यकुमारको 'सर्वार्थसिद्ध' भन्ने नामकरण चौरासी हजार राजाका आफ्ना नाताकुटुम्बहरूको समूहमा भएको थियो।

दोस्रो परिच्छेद

महामायादेवीको स्वर्गारोहण

सिद्धार्थ राजकुमारको भरणपोषणको निम्ति राजा शुद्धोदनले सहस्रौं धाईहरू राखिदिए। सिद्धार्थकुमार जन्म भएको सातौं दिनमा रानी मायादेवी परलोक भइन्। परलोक भएर तुषित देवलोकमा मातृदेवराज भई उत्पन्न भइन्। अनि वालक राजकुमारको पालनपोषणको काम प्रजापती गौतमीले गरिन्।

शुद्धोदन महाराजाद्वारा हलो जोताई

समय बित्दै गयो। राजकुमारले वाललिला देखाउन थाले। आषाढको महीना थियो। कपिलनगर वासीहरूको रोपाइँको चाड आइपुग्यो। महाराजा शुद्धोदनको रोपाइँ गर्ने मङ्गल दिन पनि आइपुगिहाल्यो। शहर सिंगारियो। नगरवासी महाजनहरू सबै भेला भए। सबैले श्वेतवस्त्र लगाएका थिए। मानो शहरभरी मोतिया फूल फुलेर यताउति घुमिरहेका जस्ता देखिन्थे। राजभवनमा रोपाइँको शुभदिन थियो। एकघटी आठसय हलगोरू सिंगारिएका थिए। राजाले जोत्ने

गोरूका सिंगहरूमा सुनको पाताले मोडिराखेका थिए । राजा शुद्धोदन पुत्र सिद्धार्थलाई लिई श्वेतवस्त्र धारण गरी राज-कर्मचारी तथा महाजनहरू सहित भएर खेततिर गए ।

त्यस खेतको एक छेउतिर एउटा जामुनको वृक्ष साह्रै शोभायमान भएर खडा थियो । राजाले त्यस ठाउँमा सुघर सफा गराउन लगाई पाल टांगी राजकुमारलाई त्यहीं परिचारिकाहरूको देखरेखमा छाडी आफूहरू खेततिर गए । सुवर्णमय सिंग भएका आफ्ना निंति सिंगारिराखेका हलगोरू लिई राजा खेत जोत्नमा मग्न भए । अरू महाजन तथा राजकर्मचारीहरूले पनि खेत जोत्न थाले ।

सिद्धार्थकुमार ध्यानमा

त्यसबखतमा त्यहाँ विशाल जनसमूह राजाले सुवर्णमय हल जोतेको हेरिरहेको थियो । सिद्धार्थकुमारकहाँ पालो बसिरहेका परिचारिकाहरूले मन थाम्न सकेनन् र राजकुमार-लाई एक्लै त्यहीं छाडी दगुर्दै त्यो मङ्गलोत्सव हेर्न गए । त्यसैबेला पलंगमा सुतिरहेका बालक कुमार उठेर त्यही पलंगमै पलेटी कसी ध्यान गरेर बसिरहे ।

द्वितीयबार पुत्रवन्दना

उत्सव हेरेर मग्न भैरहेका दासीहरूले वृक्षमनिको राजकुमार झसक्क सम्झे । दौडेर गएर हेर्छन् त हेर्दैमा हिस्सी लाग्दो सानो सुवर्णवर्णको-बालक कुमार पलंगमा पलेटी कसेर

ध्यान गरी वसिरहेको देखेर आश्चर्य मानी दगुर्दै गएर राजाका जुनाफमा जाहेर गर्न पुगे। त्यसबेला त्यहाँ रहेका वृक्षका हांगाहरूका छाया दिन धड्कनुको साथै सबै लाम्चो-लाम्चो भएर गैरहेका तर एउटा रूखको छाया जसको मनि वालक थियो त्यसको छाया भने पहिलेकै अवस्थामा रहेको देखे। राजा तुरुन्तै आएर हेर्न आउँदा वालक त पलंगमा पलेटी कसेर आसन जमाई ध्यानमा वसिरहेका र रूखको छाया समेत स्थीर रूपमा रहेको देखे। यस्तो आश्चर्यमय लीला देखेपछि राजाले त्यहीबेला छोरा सिद्धार्थकुमारलाई साष्टाङ्ग प्रणाम गरे। राजा शुद्धोदनको यो द्वितीय पटकको पुत्रवन्दना थियो।

राजकुमारको शिल्प प्रदर्शन

समय वित्दै गयो। राजकुमारले किशोरावस्थामा पदार्पण गरे। राजाले कुमारको निंति रम्य, सुरम्य र शुभ नाम गरेका साह्रै मनोहर तीनवटा महल बनाइदिए। 'रम्य' नामक महल नौ तल्ले र हेमन्त ऋतुको निंति थियो। सात तल्ले 'सुरम्य' नामक महल वर्षा ऋतुमा वस्नको निंति थियो। पाँच तल्ले 'शुभ' भन्ने महल गृष्म ऋतुको निंति थियो। घरवार छाडेर जोगी बनी गइदेला भन्ने राजालाई हरहमेशा त्रास थियो। संसारमा भुलाइराख्नको निंति राजाले कुमारलाई मोजमज्जाका सबै सामग्री जुटाइदिए। सेवाको निंति नाच्न गाउन जान्ने हजारौं नानी सुसारेहरू राखिदिए। तिनीहरूको मुख्य काम राजकुमारलाई यस संसारमा भुलाइराख्नु थियो।

क्रमशः राजकुमार पनि युवक हुँदै आए। विवाह गरिदिन राजाले कन्या पनि खोज्न पठाउन शुरु गरे।

तर पाएको वखतमा लोकले भन्न किन बाकि राख्थे! केटीतर्फका मान्छेहरूको यस्तो किसिमको भनाइ राजाले खानु पर्दथ्यो—"धनुर्विद्यासम्म पनि नजानेका राजकुमार कस्ता! राजकुमार भएपछि सबै कुरा जानीराख्नु पर्छ। राजाहरूलाई भनेको युद्धको त्रास हरहमेशा भैरहन्छ। त्यस अवस्थामा त्यो सिद्धार्थकुमारले के गर्लान्! रूपले के गर्छ! शिल्पादि शास्त्र केही नजानेका खाली स्वास्नीमान्छेहरूको बीचमा बसेर जीवन बिताएकालाई कसले आफ्नी छोरी दिन्छ!"—इत्यादि।

तिमीलाई यस्तो पो भन्छन् भन्ने कुरा राजाले कुमार-लाई सुनाएपछि राजालाई कुमारले यस किसिमले भने—

"भो पिता! यस विषयमा हजूरले कुनै चिन्ता लिइबक्सनु पर्दैन। मेरो धनुषविद्याको करामत हेर्ने नै इच्छा रहेछ भने नाताकुटुम्ब तथा अरू राजाहरूलाई म देखाइदिने भएँ। आजको सातौं दिनमा मैले धनुषविद्याको कौशल देखाउने भएको छु भनी झ्याली पिट्न लगाइबक्सियोस्। आफ्ना धनुषविद्याको करामत देखाउने इच्छा भएका अरू कुमारहरू-लाई पनि डाक्न पठाइबक्सियोस्।"

छोराको कुरा सुनेर हर्षित भएका राजाले देशभरी झ्याली पिट्न लगाए।

तोकिएको समयमा नाना देशबाट शिल्पादिमा पोख्त

धनुर्धर क्षत्रीय राजकुमारहरू कपिलपुरमा जम्मा हुन आए। सिद्धार्थकुमार पनि आफ्ना साथीहरू सहित प्रदर्शन मैदानमा आए। मैदानमा विशाल जनसमूह भेला भैसकेको थियो। विभिन्न स्थानवाट आएका कुमारहरूले आफ्ना आफ्ना योग्यता देखाए। शाक्यकुमारले पनि बाह्र[1] प्रकारको शिल्पादि धनुषविद्या देखाएर सारालाई आश्चर्य र चकीत पारिदिए। अनिपछि जनसमूहबाट यस्तो ध्वनि आएको सुनियो — "कहिल्यै हेर्न नपाएको यस्तो चमत्कारी धनुर्विद्या सिद्धार्थले कहाँबाट सिके कहिले सिके ! धन्य सिद्धार्थ ! धन्य शाक्यकुमार !"

मंगल विवाह

शाक्यकुमार सिद्धार्थ सोह्र वर्ष पुगेपछि राजा शुद्धोदनले यशोधरा नाम गरेकी परम सुन्दरी सुप्रबुद्धकी पुत्रीसँग उनको विवाह गरिदिए। त्यसपछि राज्याभिषेक पनि गरे।

---

१. यी बाह्र प्रकारका धनुर्विद्या भनेको कस्ता हुन भन्ने बारेमा लेखकको जातक संग्रह भाग-४, पृष्ठ १७१ सरभङ्गजातकमा हेर्नू।

तेस्रो परिच्छेद

चार दृश्यहरू

एकदिन सिद्धार्थकुमारले उद्यानमा घुम्न जाने इच्छाले सारथी छन्नलाई रथ ल्याउने आज्ञा दिए। सारथी छन्नले पनि रथलाई मानो देव-विमानै सरी सिंगारी चारवटा घोडा जोती कुमारको अघिल्तिर ल्याई पुऱ्यायो। कुमार त्यस रथमा चढेर उद्यान भ्रमणको निंति राजप्रासादबाट प्रस्थान गरे। त्यस-बेलाको सहरको सफाई र शृंगार पनि हेर्न लायकको थियो।

राजकुमार सारथीसित प्रिय सम्भाषण गर्दै बाटोको रमणीयता अवलोकन गर्दै उद्यानको निंति जाँदै थिए। त्यही-बेला अलि परबाट एउटा कुप्रो वृद्ध पुरुष दाहिने हातले लट्ठी टेक्दै थरथर काँप्दै बाटोमा हिंडिरहेको देखियो। त्यो वृद्ध पुरुष यतिको कुप्रिसकेको थियो कि घुंडाले च्यूंडो छोइएला जस्तो थियो। दाँत जम्मै झरिसकेका हुनाले चाउरी परेको दुबै गाला भित्र पसिसकेका थिए। कपाल जम्मै फुलेर सेताम्य भैसकेको र आँखा धसिएर भित्ताका खोपा झैं देखिन्थे। धोबीले चुनेर ल्याएको लुगा झैं छाला चाउरी परेको थियो। दरबारको आनन्दमा डुबेका खालि गुलाबी फट्टिकमा ढालेका

यस्ता सुवर्णमय युवतीहरूको वीचमा जीवन बिताएका राजकुमारले आज यस्तो वृद्ध पुरुषलाई देखेर सारथी छन्नसित सोधे—

"छन्न ! यो कस्तो किसिमको जीव हो ?"

"कुमार ! यो पनि हामी जस्तै मनुष्य हो ।"

"छन्न ! यो हामी जस्तै मनुष्य हो भने यो हामी झैं हट्टाकट्टा र राम्रो किन भएन ?"

"कुमार ! वृद्धावस्थामा पुगेपछि सबै मनुष्य यस्तै हुन्छन् । सबै मनुष्यले एकदिन वृद्ध हुनै पर्दछ र त्यस्तै चाउरी परेर कमजोर अवस्थामा पुग्नुपर्छ ।"

"छन्न ! त्यसोभए के त मैले पनि एकदिन त्यस्तै हुनु पर्छ ?"

"कुमार ! संसारका सबै मनुष्य एकदिन त्यस्तै अवस्थामा पुग्छन् !"

"छुटकाराको कुनै बाटो छैन ?"

"ज्यू, कुमार !

"तिमीले त साह्रै आश्चर्यको कुरा सुनायौ !"

यो दृश्यले कुमारको आंगै जिरिङ्ग भएर आयो । मनुष्य मात्रले यस्तो अवस्थामा पुग्नु पर्छ भन्ने कुराले चेतना नै हराएको जस्तो भयो । भरिएको गाग्रोमा एक ठाउँमा एउटा सानो प्वाल परेपछि जस्तो पानीको धारा छुट्न थाल्दछ

त्यस्तै कुमारको हृदयमा धेरैकालदेखि जमिरहेको वैराग्यरूपी ज्ञानको धाराको मूल फुट्यो। हृदयरूपी आकाशमा वैराग्यरूपी हूरी आएर विषयरूपी बादल जम्मै उडाएर लग्यो। सुख भनी च्यापी राखेका पञ्चविषय जम्मै दु:ख हो भन्ने थाहा पाई विरक्त भएको कुमारले सारथीलाई आज्ञा दिए—

"छन्न! रथलाई राजभवनतर्फ मोड। यस्तो दु:खमय संसारमा बसेर के उद्यानको सयल गर्न जानु!"

सारथीले कुमारको आज्ञा पालन गऱ्यो।

राजाको हजुरमा यो सबै खबर तुरुन्त पुग्यो। मनलाई साह्रै व्याकुल पारी हत्तरपत्त दरबारका सबै नृत्यकारहरूलाई बोलाउन पठाए र उनीहरूलाई संबोधन गर्दै भने—

"हे अप्सराहरूहो! मलाई सर्वनाश हुनबाट बचाऊ। तिमीहरूले तुरुन्तै आफ्ना आफ्ना नृत्यकला देखाएर राजकुमारको हृदयाकाशमा उडेको वैराग्यरूपी बादललाई सकेसम्म चाँडै भगाएर पठाउने काम गर।"

नृत्यकार रमणीहरू पनि तुरुन्तै तयार भएर कुमारको मनलाई रसरङ्गमा भुलाइराख्न अनेक किसिमको हावभाव देखाउँदै आफ्नो आफ्नो कला प्रदर्शन गर्न थाले।

सिद्धार्थ बालावस्थादेखि नै बडा विचारशील थिए। जीवनको क्षणभंगुरताको विषयमा सोचिरहने अब उनको काम हुन थाल्यो। एकदिन फेरि उनी उद्यानमा घुम्न भनी सारथी छन्न सहित रथमा बसेर हिंडे। त्यसबेला एकजना मानिस

रोगले पीडित भएर सडकको बीचमा छट्पटाइरहेको देखे। यसका कारण सारथीसित सोध्दा उही अगाडिकै झैं उत्तर पाए। त्यसदिन पनि उद्यानतिर घुम्न नगई मनलाई विरक्त पारी राजभवनतिर नै फर्के।

अब राजकुमार दिन प्रतिदिन अर्कै हुँदै गए। मनमा नाना तरहका कुराहरू खेलिरहन्थ्यो। कुमारको मनमा कुनै किसिमको दुःख क्लेश तथा पीडा उत्पन्न नहोस् भनी राजाले हरतरहका दिलवहलाउका सामग्रीहरू जुटाइदिए। गृहस्थ छोडेर सन्यासी भई जाला भन्ने डरले ठाउँ ठाउँमा पालो पहराहरू राखिदिए।

एकदिन कुमार सहरको मनोहर दृश्य हेर्न बाहिर गए। दाह-संस्कारको निति लैजान लागेका केही शवहरूमा उनको दृष्टि गयो। उनले सारथीसित सोधे—"यसरी मानिसलाई बाँधेर किन कहाँ लगिरहेका हुन् ?" सारथीले जुन उत्तर दियो त्यो सुनेर लाडप्यारमा पालिएका जीवनको क्लेशादिदेखि अनभिज्ञ कुमारको कोमल हृदयमा मर्मान्तिक वेदना पऱ्यो। अब उनले जीवनलाई अझ नजीकबाट हेर्न आरम्भ गरे। त्यसमा उनले दरिद्रता, निराशा र दुःखको अतिरिक्त केही पनि पाएनन्। मानिसहरूको स्वार्थपनतालाई देखेर उनलाई अझ झन विरक्ति बढ्यो। उनको जीवन गम्भीरतर हुँदै गयो। रात-दिन संसारको दुःख दूर गर्ने चिन्तामा निमग्न रहन थाले।

फेरि एकदिन सिद्धार्थले काषाय-वस्त्र धारण गरी अति शान्त भावले हिँडिरहेको एकजना भिक्षुलाई देखे। पहिले जस्तै सारथी छन्नसित 'यो को हो ?' भन्ने प्रश्न गरे। सारथीले भने—

"कुमार ! यिनी एउटा भिक्षु हुन्। यिनको घरबार जहान बच्चा कोही छैनन्। नाता कुटुम्बसित पनि यिनको कुनै सम्बन्ध छैन। सकल प्राणीहरू उपर समानरूपले मैत्रीभाव राखेर 'संसार दु:खको समुद्र हो' भन्ने जानी मोक्ष प्राप्तिका लागि मायाजाल जम्मै छाडेर प्रव्रजित भएर भिक्षु भएका हुन्।"

छन्नको यो उत्तर सुन्नुमात्र के थियो तिर्खाएको सिद्धार्थलाई चीसो पानी प्राप्त भएको अनुभव भयो। त्यसैबेला उनले "जगत् प्राणी सबै उद्धार गर्नको निति अवश्यमेव म पनि यो राज्य सुखभोग छोडी त्यस्तै भिक्षु हुन जानेछु" भनी मनै मनले दृढसंकल्प गरे।

उद्यान-क्रीडा

यति मनमा निश्चय लिइसकेपछि आज मलाई मङ्गल रूपको दर्शन प्राप्त भयो भन्ने ठानी हर्ष मानेर सारथीलाई भने—

"मित्र छन्न ! रथको बेग छिटो गर आज उद्यानमा चाँडै पुगेर आनन्दपूर्वक क्रीडा गर्नु पर्दछ।"

सारथीले पनि रथलाई वायुवेगले हाँकी उदयानमा पुऱ्याइदियो। त्यहाँ कुमार दिनभरी आनन्दपूर्वक सयल गरी साँझको बखतमा मङ्गल तलाउमा स्नान गरी त्यहीं नजीकैको एउटा सफा चिप्लो ढुङ्गाको आसनमा बसे। अनिपछि परिचारिकाहरू आई उनलाई नाना वस्त्रालङ्कारादिले सिंगारी रहे। यो दृश्य इन्द्रले माथिबाट देखी विश्वकर्मा देवपुत्रलाई डाकी अह्राए—

"आज सिद्धार्थ कुमारको सुन्दर वस्त्र धारण गर्ने अन्तिम दिन हो। तिमी त्यहाँ गएर वहाँलाई देवताहरूलाई सिंगार्ने फैं सिंगारि देऊ।"

देवपुत्र विश्वकर्मा इन्द्रको आज्ञा मुताविक तुरुन्त पृथ्वीमण्डलमा वर्लेर मनुष्य रूपधारण गरी हुलमुलमा पसेर कुमारलाई वस्त्र लगाउनमा सघाउन थाले। आफ्नो शरीरमा विश्वकर्माको हातको स्पर्श हुनासाथ कुमारले यो त मनुष्यस्पर्श होइन देवस्पर्श हो भनी जानी हाले। विश्वकर्मा देवपुत्र कुमारलाई सकेसम्म सिंगारी देवलोक फर्के।

राहुलकुमारको जन्म

त्यसैबेला राजभवनमा यशोधरालाई पुत्ररत्न प्राप्त भयो। राजा शुद्धोदनले यो शुभ समाचार तुरुन्त कुमारलाई सुनाउन पठाउनु पर्छ भनी एउटा दूतलाई डाकी आज्ञा दिए— "हे भणे! तिमी तुरुन्तै उदयानमा गएर यो शुभ समाचार राजकुमारलाई सुनाएर आऊ।"

रथमा बसेर फर्कर आइरहेका कुमारले दूतद्वारा यो समाचार बाटैमा सुने। यस समाचारले सिद्धार्थलाई अलिकति पनि हर्ष भएन बरू मुखलाई अंध्यारो पारी यी शब्द भने—"राहु उत्पन्न भएछ।"

यो वाक्य सुनी दूत त्यहींबाटै फर्क्यो। राजकुमारले 'राहु उत्पन्न भयो' भनी भनेको कुरा दूतद्वारा सुनेपछि राजाले घोषणा गरे—"त्यसोभए मेरो नातिको नाम 'राहुल' भयो।"

कृषागौतमीको शान्तिपद

यस प्रकारले सिद्धार्थ-पुत्रको नाम राहुलकुमार रह्यो। आज बोधिसत्व अर्थात् सिद्धार्थ कुमार अघिपछिभन्दा धेरै नै सन्तोष र खुशी हुँदै मुसुमुसु हाँस्दै नगरको परिक्रमा गर्दै राजभवनतिर फर्के। त्यसबखतमा राजभवनको सबभन्दा माथिल्लो क्यालमा बसिरहेकी कृषागौतमी नामक क्षत्रीय कुमारीले सिद्धार्थको श्रीसौभाग्य देखेर सुमधुर स्वरले यस्तो प्रीति वाक्य उच्चारण गरिन्—

"निब्बुता नून सा माता निब्बुता नून सो पिता।
निब्बुता नून सा नारि यस्सायं ईदिसो पति॥"

अर्थात्—धन्यहो! ती माता पिता दुबै, अवश्य पनि उनीहरू शान्त (धन्य) हुनु पर्दछ। ती स्त्री कुन् शान्त हुन् जसले यस्तो पति पाएकी छिन्।

यस्तो शान्तिपद सुनेर सिद्धार्थ कुमारले यस्तो विचार गरे—"यी कुमारीले मलाई शान्ति प्राप्त भयो भन्छिन् । तर साँच्चैको शान्ति त रोगादि क्लेशबाट मुक्त भएपछि मात्र प्राप्त हुनेछ ।"

अनिपछि कुमारले यस केटीले मलाई साँच्चै शान्तिको उत्तम शब्द सुनाइन् भनी हर्ष मानी "अवश्य पनि मैले गृहत्याग गरेर शान्तिपदको खोजीमा जानेछु" भन्ने मनमा दृढ गरी आफूले लाइराखेको बहुमूल्य मोतीको माला ती कुमारीलाई इनामको रूपमा दिन पठाए । मोतीको माला पाएर कुमार आफूउपर आशक्त भए भन्ने ठानी ती कृषागौतमी पनि हर्षानुभव गरिरहिन् ।

राजकुमार भवनको आफ्नो शयनकक्षमा पुगेपछि श्रीशयनासनमा लेटिरहे । सधैंको झैं नर्तकी युवतीहरू पनि नाना तवरले हावभाव देखाउँदै त्यहाँ आएर गीत गाउँदै नाच्न थाले । कुमारको मनमा भने अर्कै चिन्तना थियो । त्यो गीत र नाचले उनको मन आकर्षित भएन । उनी वैराग्यरूपी विचार सागरमा मग्न हुँदै त्यहीं निदाए । जसको निति हामी नाच्न आएका हौं उनी नै निदाए पछि अब हामी किन नाचिरहनु भनी ती नर्तकीहरू पनि सबै त्यहीं एक एक गरी सुते ।

नर्तकीहरूको विरूपता

केही समयपछि कुमार निन्द्राबाट बिम्झे । यसो हेर्छन् त सबै नर्तकीहरू त्यहीं यताउती उत्तानो परेर निदाइरहेका

देखे। त्यहाँ नर्तकी स्त्रीहरूको विभत्स्य रूप देखिरहेको थियो। ती स्त्रीहरूमध्ये कोही उत्तानो परिरहेकी, कोही कोल्टे परिरहेकी, कोही निन्द्रामा घुरिरहेको र मानो विरूपताकै एउटा प्रदर्शन थियो। त्यो शयनगृह त संग्रामभूमि जस्तै देखिन्थ्यो। तिनीहरू जम्मै लडाइँमा मारिएर सुसानमा परिरहेका हुन् कि भन्ने भान हुन्थ्यो। एउटा गजबैको घीन-लाग्दो दृश्य देखिइरहेको थियो।

सिद्धार्थको गृहत्याग

यो दृश्य देखेर राजकुमारको मनमा यस्तो विचार उत्पन्न भयो—"अहो! म त यस्तो भयङ्कर श्मसान भूमिमा बसिरहेको रहेछु जहाँ मुर्दाहरू यताउता मिल्काइराखिएका छन्। यस्तो दुर्लभ मनुष्यचोला प्राप्त गरेर महामोहमा भुलेर बस्नु त साह्रै अयोग्य हो मूर्खता हो गृहत्याग गरेर जन्ममरणको दुःखदेखि छुटकारा पाई निर्बाणपद अवबोध गरेर जगत् उद्धार गर्नेछु।" अनिपछि आजकै रातमा गृहत्याग गरेर जाने निश्चय गरी पलङ्गबाट बर्ली "त्यहाँ को छ हँ?" भनी बोलाए। ढोकैमा अडेस लगाई उभिरहेको छन्न 'आर्य! म छु!' भन्दै उठेर अगाडि उभिन आयो। राजकुमारले उसलाई भने—

"मित्र छन्न! आज मैले यो राजपाट सबै छोडी जगत् उद्धार गर्ने उद्देश्यले महाभिनिष्क्रमण गर्ने निश्चय गरें। घोडा एउटा तुरुन्तै ठीक पार!"

"हवस् !" भन्दै छन्न त्यहाँबाट अश्वशालातिर गयो। अश्वशालामा सुगन्धयुक्त तेलको वत्ती बलिरहेको थियो। छन्नले त्यहाँबाट एउटा बलियो राम्रो घोडा खोज्न जाँदा कन्थक नामक घोडालाई नै योग्य ठानेर काठी कस्न थाल्यो। आज यस्तो रातमा किन काठी कस्न आएका होलान् भन्ने कुरा घोडाले बुझ्यो। अरू दिनमा भैं साधारण ढाँटले आज काठी कसेको पनि होइन। पक्का पनि कुमारको आज महाभिनिष्क्रमणको दिन हो भन्ने विचार घोडाले गर्‍यो।

सारथीलाई घोडा लिन पठाई आफू छोराको मायाले बाहिर जानुभन्दा अगाडि छोराको मुख एकपटक हेरेरै जाऊँ भन्ने इच्छाले देवी यशोधराको खोपीमा गई ढोका उघारे। त्यसबेला यशोधराको शयनागारमा जूनका शीतल किरण लागेको भैं सुगन्धयुक्त तेलवत्ती बलिरहेको थियो। राहुलमाता यशोधरा जुही आदिले सिंगारिराखेको पलङ्गमा सुतिरहेकी थिइन्। पुत्र राहुल आमाको पाखुरालाई शिरान गरी निदाइरहेका थिए। राजभवनको शयनागारमा मध्यरातको शान्त वातावरणमा यो दृश्य मोहलाग्दो थियो। कोठाभित्र नपसी बाहिरै उभिएर सिद्धार्थकुमारले विचार गरे। माता पुत्र दुवै अहा ! कति आनन्दपूर्वक निदाइरहेका छन् ! पत्नीको हात सिरान गरेर निदाइरहेको छोरोलाई एकपटक माया गरूँ भनुन्जेल आमा चाहिं बिम्झिहालिन् भने मेरो महानगमनमा बिघ्न आइपर्ने छ ! बरू बुद्धत्व प्राप्त गरेर आइसकेपछि मात्र

छोराको मुख हेरूँला । यस्तो निश्चय गरी सिद्धार्थ त्यहाँबाट सरासर हिंडी राजभवनबाट बर्ले ।

अनि तबेलामा पुगेर घोडालाई सम्बोधन गर्दै राजकुमारले भने—"कन्थक ! आज तिमीले मलाई तार, बुद्धत्व प्राप्त गरिसकेपछि म देवलोकसहित संसारलाई तार्नेछु ।" यति भनी त्यस कन्थक घोडा चढी सारथी छन्नलाई कन्थकको पुच्छर समात्न लगाई ठाउँ ठाउँ पहरादिइरहेका पहरादारहरू सबैले चाल नपाउने गरी राजप्रासादको मूलढोकाबाट बाहिर निस्के । सके फर्काई पठाऊँ भन्ने हेतुले आकाशस्थित मारदेव आई यस प्रकारले भने—-

"भो राजकुमार ! यस्तो धनमानले परिपूर्ण राजश्रीलाई त्यागेर नजाऊ । आजको सातौं दिनमा तिमीलाई चक्रवर्ती राजाको पदवी प्राप्त हुनेछ । दुई हजार सानासाना द्वीप र चारवटा महाद्वीप तिम्रा अधीनमा हुने छन् । तिमी सम्राटका पनि सम्राट चक्रवर्ती हुनेछौ । यस्तो श्रीसुख छाडेर जङ्गलमा नजाऊ फर्क ।"

यस्तो आकाशवाणी भएको सुनेर सिद्धार्थकुमारले फरक्क फर्की माथि हेरेर भने—

"तिमी को हौ !"

"म वशवर्ती देवराजा हुँ ।"

'हे मार ! चक्रवर्ती राज्य–सुखभोग प्राप्त हुनेछ भन्ने कुरा मलाई पनि थाहा छ । तर मलाई यस्तो राज्यसुख

चाहिँदैन मलाई जगत प्राणीहरूको उद्धार गर्न पाए पुग्छ। त्यही उद्देश्य लिएर आज म हिँडेकोछु। दश-लोकधातु कम्प हुने गरी म सर्वज्ञबुद्ध हुनेछु।"

राजकुमार बोधिसत्वबाट यस्तो उत्तर पाएपछि मारदेवले भने—

"हुन्छ त लौ! तर आजदेखि तिम्रो हृदयमा कामवितर्क, हिंसावितर्क, व्यापादवितर्क उत्पन्न भयो भने मैले तिमीलाई गर्न जानेकोछु!" यति भनी मारदेव सिद्धार्थको पछिपछि लाग्दै दोष खोज्दै हिँड्न थाले।

राजकुमारले थुकिसकेको थूकलाई वास्तै नगरी त्यागेर हिँडे झैं हातमा आइसकेको चक्रवर्ती-राज्य त्यागी आषाढ पूर्णिमाको शुभदिन उत्तराषाढ नक्षत्रको शुभ मुहूर्तमा महान् राज्य सम्पत्ति त्यागेर महाभिनिष्क्रमण गरे। त्यस शुभवेलामा आकाशबाट देवगणहरूले पुष्पवृष्टि गरे। त्यसबखतमा उनको उमेर उनन्तीस वर्ष मात्रै भएको थियो।

(द्वितीय खण्ड)

(सिद्धार्थकुमारको भिक्षुत्वग्रहण र बुद्ध भएदेखि सातौं सप्ताहसम्म)

चौथो परिच्छेद

सिद्धार्थकुमारको भिक्षुत्वग्रहण

जगत् उद्धारको निति राज्य सुखभोग सबै छाडी हिंडी सिद्धार्थकुमार कपिलपुरको सीमानामा पुगे। कपिलवस्तु राज्यलाई छोड्नुभन्दा अगाडि आफ्नो जन्मभूमि एक पटक हेर्ने उनको इच्छा भयो। उनको इच्छालाई जानी देवताहरूले देवानुभावले कन्थकलाई कपिलवस्तुतिर फर्काई दिए। आफ्नो जन्मभूमिलाई प्रणाम गरिसकेपछि उनले कन्थकलाई अगाडि बढ्ने इशारा दिए। कन्थक त्यहांदेखि वायुवेगले अगाडि बढे।

यस किसिमले रातारात गमन गरी तीन राज्य पार गरी तीस योजन मार्ग तय गरिसकेपछि उनी एउटा मनोहर नदीको किनारमा आइपुगे। छन्न सारथीद्वारा यस नदीको नाम अनोमा भन्ने थाहा पाएपछि उनले "त्यसोभए म प्रव्रजित

हुने स्थान यही हो" भनी कन्थकलाई नदीपार हुने आज्ञा दिए। छन्नलाई आफ्नो पुच्छर समातेको समात्न लगाई कन्थक नदी पार भयो। त्यसपछि कन्थकबाट चाँदीको चूर्ण जस्तो देदीप्यमान बालुवा भएको जमीनमा वर्ली राजकुमारले छन्नलाई भने--

"प्रिय छन्न ! मेरो यो राजवस्त्र र कन्थकलाई लिएर तिमी घर फर्क।"

यस्तो कुरा सुनी छन्नले भन्यो—"देव ! म पनि प्रव्रजित हुन्छु।"

तर सिद्धार्थले उनलाई प्रव्रजित हुने अनुमति दिएनन्। तीन पटकसम्म उनले आग्रह गर्दा पनि कुमारले भने—

"प्रिय छन्न ! तिमी पनि अहिल्यै प्रव्रजित भयौ भने पिता शुद्धोदन महाराजालाई म प्रव्रजित भएको समाचार कसले पुऱ्याउन जाला। त्यसकारण यो मेरो आभरण र कन्थकलाई लिएर म जगत् उद्धारको निंति भिक्षु भएर गएको खबर पुऱ्याउन जाऊ। म बुद्ध भएर आइसकेपछि तिमीलाई प्रव्रजित गरेर उद्धार गर्नेछु।"

यस प्रकारले आफ्नो राजवस्त्र र कन्थक घोडा दुबै छन्नलाई सुम्पिसकेपछि "भिक्षुको निंति यो लामा लामा कपाल सुहाउँदैन" भनी खड्ग झिकी बायाँ हातले कपाल समाती दाहिने हातले काटी "यदि मैले बुद्धत्व प्राप्त गर्न सक्ने रहेछु भने यो काटेको केश आकाशैमा अडिरहने छ" भनी आकाश-

तर्फ हुत्याइ दिए। त्यो केश जम्मै आकाशमाथि हुत्तिदै गएर एक योजनमाथि गई अडिरह्यो। त्यहींवेला शक्रदेव आएर त्यो केश आदरपूर्वक एउटा सुवर्णको बट्टामा हाली देवलोकमा लगेर 'चुडामणि चैत्य' बनाई भक्तिपूर्वक पूजा सत्कार गरी राखिछाडे।

यसरी खड्गले काट्दा कुमारको शिरमा दुई अंगुल जति बाँकिरहेका कपाल दाहिनेतर्फ घुगुरिदै गई शिरैमा टाँसिरह्यो। त्यसबेलादेखि कुमारको केश मुण्डन गर्न आवश्यक रहेन।

यो रेशमी वस्त्र भिक्षुरूपको निति सुहाउँदैन भनी सिद्धार्थले गरेको संकल्प बुझी काश्यप बुद्धको समयमा उनका विश्वासी मित्र घटिकार ब्रह्माले थाह पाएर "एक बुद्धान्तर अगाडि यो सिद्धार्थकुमार मेरा मित्र थिए। आज यिनी राज्य श्रीसम्पत्ति सबै छाडी जगतोद्धारको निति भिक्षु हुने विचार गरिरहेछन्" भनी श्रमण परिष्कार लिएर आई उनलाई चढाए। उनले पनि घटिकार ब्रह्माले दिन ल्याएको चीवर वस्त्र लगाई पात्र लिई भिक्षु भेष धारण गरी छन्नलाई भने—

"प्रिय मित्र ! तिमी गएर मेरा पूज्य मातापितालाई म यसरी भिक्षु भएर गएको कुरा सबै वृतान्त भन।"

छन्न सारथीको विरह

सारथी छन्न पनि कुमारको बचन उल्लंघन गर्न नसकी अति दुःखित हुँदै गहभरी आँशु गरी कुमारलाई तीन पटक

परिक्रमा गरी श्रीचरणमा वन्दना गरी एकहातले कन्थकको लगाम समाती अर्को हातले आभरणको पोका समाती मन नलागी नलागी त्यहाँबाट फर्के। कन्थक घोडा पनि सिद्धार्थ कुमारको कोमल वचन सम्झी-सम्झी 'अब फेरि कुमारको दर्शन कहिले पाउँला' भनी विरह गर्दै दुःखित हुँदै फर्कंदै हेर्दै गइरहेको थियो। टाढा हुँदै गएपछि जब कुमार देखिन छोड्यो हृदयले शोक थाम्न नसकी मुटु फुटेर त्यही लोट्यो र प्राण पनि छोड्यो। त्यसपछि देवलोकमा कन्थक देवपुत्र भन्ने नामले जन्म हुन पुग्यो।

अब सारथी छन्नलाई दुःख डबलियो। पहिले खालि कुमार एकजनाको मात्रै शोक विरह र दुःख थियो। कन्थक समेत यसरी बाटैमा मरिदिंदा उसले पनि हृदय थाम्न सकेन। तर नसकेर के गर्ने! उपाय नै के थियो र! आखिरमा रुँदै एक्लै जङ्गलको बीच बाटोमा हिक्का छाड्दै कपिलपुरतिर सुरु सुरु हिंड्नपर्‍यो।

पाँचौं परिच्छेद

सारथी छन्नको कपिलपुर आगमन

भोलिपल्ट विहान राजदरबारमा खैलाबैला चल्यो, राजकुमार कता गए, कहाँ गए ! सबै व्याकुल हुँदै यत्रतत्र खोजी गर्न हिंडे । क्रमशः यो खबर राजाको कानमा पनि पुग्यो । राजाको आँङ जिरिङ भएर आयो रिसल्ला तथा दूतहरूलाई कुमार सकेसम्म चाँडै खोजेर ल्याउने आज्ञा दिए ।

कस्तो परिवर्तन ! हिजोसम्म रसरङ्गमा भुलेर हर्ष-ध्वनिमा डुबेको दरबार आज एकदम सुनसानमा र बिस्मात्मा डुबेको थियो । प्रजापति गौतमी, यशोधरादेवीसहित दरबारमा सबै सदस्यहरू विरह-सागरमा निमग्न भए । नगरवासीहरू कसैको पनि अनुहार उज्यालो रहेन । संसार गजब छ ! प्रेमको वस्तु शोकले अन्त भैरहेछ ! संयोगका सबै चीजवस्तुहरू वियोगले अन्त भैरहेछन् ।

त्यस्तो कोलाहलको अवस्थामा सारथी छन्न टुपुलुक्क आइपुग्यो । राजभवनमा आबाल-वृद्ध स्त्री पुरुष सबैले त्यसलाई घेरा लगाउन आए । सबैको मुखमा एउटै प्रश्न थियो— "कुमार खोई ? कुमार खोई ?" विचरा सारथीले केही उत्तर

दिन सकेन । मुखबाट एकशब्द पनि निस्केन खालि टोह्लाएर गहभरी आँशु मात्रै लिएर बसिरह्यो । यसलाई पनि साह्रै विरह र सन्ताप लागेछ भन्ने बुझी राजा शुद्धोदनले धैर्य बढाउँदै भने—

"छन्न कुनै सुर्ता नलेऊ । कुमारको के खबर छ भन !"

धेरैबेरसम्म आँखाबाट आँशु बहाइसकेपछि राजाबाट ढाडस पाएर छन्न बोल्यो—"महाराज ! कुमार घटिकार ब्रह्माले दिएको काषायवस्त्र पहिरी भिक्षु भेष लिई जङ्गलतिर जानुभो । वहाँले यो राजवस्त्र र कन्थक घोडा दिई सरकारमा यो समाचार पुऱ्याउन जा भनी मलाई मात्रै फर्काई पठाउनुभो । कन्थकले वहाँको बिछोड सहन नसकी बीच बाटैमा प्राण त्याग गऱ्यो ।"

छैटौं परिच्छेद

राजगृहमा भिक्षाटन

सिद्धार्थकुमार भिक्षु भेष धारण गरी त्यहीं नजीकैको मल्ल राजाहरूको अनुप्रिय नामक आम्रवनमा एक हप्तासम्म प्रव्रज्यासुख अनुभव गरेर बसे । त्यसपछि तीस योजनको मार्ग एकै दिनमा पार गरी राजगृह नगरमा पुगे । त्यहाँ पुगेपछि घर-घरैपिच्छे भिक्षा माग्ने काम गर्न थाले । उनको सुवर्णमय तेजस्वी वर्ण देखेर त्यस नगरको कुनै वासिन्दाले पनि उनलाई फलानो भनी चिन्न सकेन । नगरमा यस्तो एउटा कान्तिवान् भिक्षुको पदार्पण भएको छ भन्ने समाचार क्रमश: मगधेश्वर बिम्बिसारको कानसम्म पुग्यो । आफ्नो प्रासादको सबभन्दा माथिल्लो तल्लामा गई हेर्दा त्यस्तो दीव्यपुरुष देखी आफ्ना राजपुरुषहरूलाई डाकी राजाले यस्तो आज्ञा दिए—

"हे भणे ! यी पुरुष को हुन् राम्ररी परीक्षा गरी हेर । यदि यिनी अमनुष्य हुन् भने नगरबाट बाहिर हुनासाथ अन्तरध्यान भएर जाने छन् । देवता हुन् भने आकाशतिर जाने छन् । नागदेव हुन् भने पृथ्वीभित्र पस्ने छन् । यदि मनुष्य नै हुन् भने एक स्थानमा बसेर प्राप्त भएको भोजन गर्ने छन् ।"

यस्तो आज्ञा पाएर राजदूतहरू सिद्धार्थको पछि-पछि लागे। सिद्धार्थ पनि "यति भिक्षाले त मेरो भोजन पर्याप्त हुन्छ" भनी भिक्षा माग्ने काम समाप्त गरी अनि भित्र पसेकै नगरद्वारबाट बाहिर निस्की पाण्डव नामक पर्वतको फेदीमा एउटा एकान्त शीतल स्थानमा आराम गरी पूर्वतिर फर्की भोजन गर्न थाले। राजदरबारमा उत्तमोत्तम भोजन गरिरहेका राजकुमारलाई आज यस्तो सर्वप्रकारको अन्न मिसिएको वस्तु खानु पर्दा साह्रै किल्किल लागेर आयो। त्यस अवस्थामा उनले यस किसिमले आत्मोपदेश (आफूले आफैलाई सम्झाउनु) दिन थाले—

"सिद्धार्थ! तिमी श्रीसुखमा डुबिरहेको बखतमा एकदिन नगर सयलमा भिक्षुरूप देख्दा म पनि भिक्षु भएर भिक्षा मागी भोजन गर्नेछु भनी प्रार्थना गरेका थियौं। आज यस भोजनलाई घृणा गरिरहेछौ! किन यसरी घीन मानेको? किन हेला गरेको? जुनसुकै किसिमको भोजन पनि पेटमा पुगेपछि मलमूत्र भएर जान्छ भन्ने कुरा थाहा छैन? प्राणीमात्रले भोजन गर्नुपर्ने नै किन, खालि जीवनरक्षाको निति भन्ने ज्ञान छैन? तस्मात् धर्मपूर्वक लाभ भएको यो भिक्षा भोजनलाई घीन नमानी भोक मेट्नको निति ग्रहण गर।"

यस प्रकारले आत्मोपदेश गरी अप्रिय भावलाई मेटी भोजन गरे।

राजा बिम्बिसारसितको भेट

त्यस अनौठो भिक्षुले यसप्रकार भोजन गरेको देखी राजपुरुषहरू दगुर्दै मगधाधिपति महाराजा बिम्बिसारलाई खबर दिन गए। यो खबर सुन्नासाथ राजा बिम्बिसार हत्तरपत्त रथमा बसी त्यस भिक्षु भएको ठाउँमा आइपुगे। त्यहाँ आइपुग्नासाथ रथबाट वर्ली उनको सन्मुख गई सादर नमस्कार गरी एक छेउतिर उभिए। भिक्षुको आचरण र नियममा सुप्रसन्न भएका राजा बिम्बिसारले यस प्रकारले प्रार्थना गरे—

"भन्ते ! मेरो राजपाट जम्मै म तपाइँलाई चढाउँछु, ग्रहण गर्नुहोस् र राजभवनमा वसी राज्यसुख भोग गर्नुहोस्।"

भिक्षु भैसकेको सिद्धार्थकुमारले पनि यस प्रकारले उत्तर दिए—

"राजन् ! मलाई यस्तो संसारिक सुखभोगको आवश्यकता छैन। म पनि आफ्नो शाक्यराज्य छाडी प्रव्रजित भएको हुँ। राज्य भनेको कुरो आज छ भोलि छैन फेरि परन्तुसम्मै रहे पनि मरेपछि त छाडेरै जानुपर्छ। हरेक प्राणीले एकदिन अवश्यै मर्नुपर्छ। म आज यस भेषमा हिंडेको पनि लोकोत्तर निर्वाण धर्मगवेषण गर्नुको निंति हो।"

तैपनि राजा बिम्बिसारले कुमार भिक्षुसित अनेक प्रकारले याचना गरे। तर दृढप्रतिज्ञ सिद्धार्थ अलिकति पनि विचलित भएनन्। यो देखी राजाले भने—

"त्यसै हो भने तपाइँ बुद्ध हुनु भैसकेपछि मलाई उपदेश दिन एक पटक अवश्यै यहाँ पाल्नु होला ।"

'हवस्' भनी बिम्बिसारलाई आउने वचन दिई सिद्धार्थ त्यहाँवाट हिंडे ।

आलार र उद्दकहरूको आश्रममा

त्यसपछि उनी त्यसबेला प्रसिद्धी प्राप्त गरेको आलार-कालाम, उद्दकरामपुत्र नाम गरेका पण्डितहरूका आश्रममा गए । त्यहाँ उनीहरूका आश्रममा बसेर उनले 'आकिञ्चन्यायतन र नैवसंज्ञानासंज्ञायतन' भन्ने अरूपी समापत्ति ध्यान प्राप्त गरे । यत्तिले पनि वोधिज्ञान प्राप्त हुन सक्दैन भन्ने जानी त्यस आश्रम छाडी एक्लै त्यहाँबाट उरुवेलतर्फ लागे । उरुवेल जस्तो चित्त शान्ति प्राप्त हुने स्थान देखेर तपश्चर्याको निंति यो बन उत्तम छ भन्ने ठानी उहीं समय बिताउने निश्चय गरे ।

2/13/2062
ग. डिल्ली रमण रेग्मी
कल्याणी रेग्मी स्मारक
पुस्तकालय

सातौं परिच्छेद

पञ्चवर्गीयहरू

कुमार जन्मदाखेरी नामकरण गर्न आठजना ज्योतिषी पण्डितहरूमध्ये कौण्डन्य नाम गरेका ब्राह्मण एकजना मात्र अहिले बाँचेका छन् । अरू सातजना परलोक भैसकेका रहेछन् । सिद्धार्थकुमार प्रव्रजित भएर उरुवेल वनमा बसिरहेका छन् भन्ने थाहपाई त्यस कौण्डन्य पण्डितले आफ्ना मरिसकेका साथीहरूका छोराहरूकहाँ गई भने—"अहिलेसम्ममा तिम्रा बाबुहरू बाँचिरहेका भए सिद्धार्थको पछिपछि अवश्य पनि प्रव्रजित भएर गैसक्ने थिए । अब तिनीहरू यस संसारमा छैनन्; त्यसकारण आज हामी प्रव्रजित हुन जाऔं, हिंड ।"

तर ती सकल पण्डितपुत्रहरूको राय एउटै भएन । कौण्डन्य र अरू चारजना पण्डितपुत्रहरू एकमत भई प्रव्रजित भए । पाँचैजना एकमत भई एकै पटक भिक्षु भएर गएका हुनाले उनीहरूलाई 'पञ्चवर्गीय भिक्षु' भन्दछन् । क्रमैसित ग्राम, नगरमा भिक्षा लिंदै सिद्धार्थ भएको ठाउँमा गएर उनको सेवा छः वर्षसम्म गरेर बसे ।

दुष्करचर्या

पञ्चवर्गीयहरूद्वारा सेवा गरिएका सिद्धार्थले छः वर्ष-सम्म अनेक प्रकारले दुष्करचर्या गरे। त्यस्तरी कठोर चर्या गर्दा पनि इच्छापूर्ण हुने गरी बोधिज्ञान प्राप्त नभएपछि उनले त्यस किसिमको हठयोगादि शरीरलाई पीडा मात्र हुने, ज्ञानरहित, प्रज्ञारहित मार्गलाई त्याग गरी साह्रै दुवलो-पातलो भई हाड र छाला मात्र बाँकी भैसकेको आफ्नो शरीरलाई पालन नगरी हुने छैन भनी क्रमैसित आहार ग्रहण गरी शरीर पोषण गर्न शुरु गरे।

यो देखी सेवामा लागेका पञ्चवर्गीयहरूका मनमा सिद्धार्थप्रति विश्वास कम हुँदै गयो। यस प्रकारले कठोर व्रत गरी घोर तपस्यामा लागी खानपिन समेत छाडी आहार-शुद्धि गर्दा त बुद्धत्व प्राप्त गर्न सकेनन् भने अव फेरि यस तरीकाले मिठो मिठो खाई शरीर पोषण गर्न थालेपछि कसरी बुद्धत्व प्राप्त हुन सक्छ ! भनी आफ्ना आफ्ना पात्र चीवर लिई सिद्धार्थलाई त्यहीं छाडी अट्ठारयोजन पर ऋषिपतन मृगदावनमा गएर बसे।

पञ्च महास्वप्न

पञ्चवर्गीयहरूले छाडेर गएपछि सिद्धार्थ भिक्षाको भोजनले क्रमैसित आफ्नो स्वास्थ सुधार्दै ल्याएर चाहिने ध्यान

तपस्या गरी बसे । यस किसिमले समय बित्दै गयो र बैशाख-शुक्ल पनि आइपुगे । एकदिन बैशाखशुक्ल चतुर्दशीको रातको तृतीय प्रहरमा सिद्धार्थले यस्तो किसिमको सपना देखे—

(१) "विशाल हिमालय पर्वतलाई शिरान गरी पूर्व र पश्चिमको सागरमा दुबै हात राखी दक्षिण महासागरमा खुट्टा तेर्साई पृथ्वीमा आरामसित आफू सुतिरहेको थियो । (२) अनि नाइटोबाट कुश उम्रे र आई आँखले नभेटिने गरी माथि आकाशतिर गैरहेको थियो । (३) दुबै पाइतलावाट काला र सेता दुइ किसिमका कपिला आदि उत्पन्न भई माथि घुंडासम्म ढाकिने गरी आइरहेका थिए । (४) विभिन्न रङ्गका चारवटा चराहरू पाइतला नजिकसम्म उडेर आई एकैछिन-पछि एउटै रङ्गका भएर गएका थिए । (५) अशुची भएको पर्वतमाथि रहँदा पनि अलिकति पनि आफ्नो पाइलामा लागेको थिएन ।"

यस्तो किसिमको सपना देखी भोलिपल्ट बिहान सबेरै उठी शारीरिक नित्य शुद्धिकार्य आदि गर्नु पर्ने गरी सपनाको अर्थ परिक्षण गर्दै 'आज म अवश्य पनि बुद्ध हुनेछु' भन्ने निश्चय गरी चीवर पात्रादि लिई गाउँतिर भिक्षाको लागि सिद्धार्थ हिंडे । तर गाउँमा गई भिक्षा माग्ने समय अझ अलि नभैसकेको हुनाले उनी त्यहीं नजिकैको एउटा ठूलो वृक्षमनि गई पूर्वतिर मुख फर्काई बसे ।

सुजाताको खरीदान

त्यस समयमा उरुवेल प्रदेशमा सेनानी भन्ने एउटा गाउँ थियो। त्यस गाउँमा सुजाता नाम गरेकी एउटी युवती थिइन्। वरवृक्षमा देवताको वास हुन्छ भन्ने विश्वासमा ती युवतीले आफू कुमारी अवस्थामा "यदि समान कुल-गृहमा गैसकेपछि सर्वप्रथम मलाई एउटा पुत्ररत्न प्राप्त भयो भने वर्षौंनी यस वरवृक्षका देवतालाई गोक्षीरले पूजा सत्कार गर्ने छु" भनी भाकल गरेकी रहिछन्। पछि तिनको मनोकामना पूर्ण पनि भएको रहेछ। तिनको गोक्षीर चढाउने दिन पनि आजै (वैशाख पूर्णिमा) रहेछ। त्यसकारण तिनले आफ्नी दासीलाई बिहान सबेरै उठाई त्यस वृक्षको फेदमा पूजा गर्नको निंति लिपपोट गर्न पठाइन्। दासी आउँछे त त्यस वरवृक्षको मुनि बालसूर्यकिरण परी साह्रै राम्रो कान्तिमय चन्द्रमुख भएका काषायवस्त्र धारण गरेका र बत्तीसै लक्षणले युक्त भएका देवतुल्य पुरुष एउटा बसिरहेका रहेछन्। यो देखी "अवश्य पनि आज वृक्षदेवता प्रकट भैरहेका छन्" भन्ने ठानी हत्तरपत्त फर्केर गई सुजातालाई भनी—

"देवी ! आज तपाइँको श्रद्धा र सत्कारदेखि प्रसन्न भएर वृक्षदेवता स्वयं तपाइँले चढाउने खीर भोजन गर्न प्रकट भई रुखमुनि बसिरहेका छन्।"

यो कुरा सुनेर सुजाता साह्रै प्रसन्न भइन् र भनिन्—

"तिमीले भनेको कुरा साँच्चै हो रहेछ भने आजदेखि

तिमीलाई दासीको वन्धनदेखि मुक्त गरी आफ्नै छोरी तुल्य गरी राख्नेछु ।"

यति भनी हत्तरपत्त सुवर्णपात्रमा खीर राखी सुवर्णकै ढकनीले छोपी त्यो पात्र आफ्नै शिरमा राखी दासीसित त्यस स्थानमा गइन् । टाढैवाट सिद्धार्थको कान्तिमय रूपदेखि साह्रै प्रसन्न भई टाढैवाट नमस्कार गरिन् । फेरि अगाडि पुगिसके-पछि पनि आदर तथा भक्तिपूर्वक नजीकै गई चरणमा प्रणाम गर्दै "प्रभू ! जसरी मेरो मनोकामना पूर्ण भयो त्यस्तै गरी प्रभूको पनि पूर्ण होस् !" भन्दै खीर-पात्र सिद्धार्थको हातमा राखिदिइन् । सिद्धार्थले आफूलाई टोलाएर हेरिरहेका देखेर फेरि प्रार्थना गरिन्––

"देव ! यो सुनको पात्र समेत प्रभूमा चढाएको हुँ ग्रहण गर्नुहोस् ।"

सिद्धार्थले पनि त्यो सुवर्णको खीर-पात्र शान्तिपूर्वक ग्रहण गरे ।

आठौं परिच्छेद

सुवर्णपात्र नदीको विपरीत गतिमा बहेको

सिद्धार्थ क्षीरपात्र लिई त्यस आसनवाट उठी बरवृक्ष परिक्रमा गरी नेरंजरा नामक नदी तिर प्रस्थान गरे। त्यो ठाउँ अनेक शत सहस्र वोधिसत्वहरूले बुद्धत्व प्राप्त गर्ने दिनमा स्नान गर्ने स्थान थियो। आफ्नो चीवरवस्त्र फुकाली वस्त्र र क्षीरपात्र दुबै नदी किनारमा राखी स्नान गरे। त्यसपछि स्नान कार्य सिध्याई चीवर धारण गरी पूर्वतिर मुख फर्काई त्यहीं नदीको किनारमा वसी अघिको खीर भोजन गरे। त्यो खीर जम्मा उनन्चास गाँस थियो। त्यसपछि नदीमा गई 'यदि आज मैले बुद्धत्व प्राप्त गर्ने रहेछु भने यो पात्र अवश्य पनि माथितिर (विपरीत दिशामा) बगेर जानेछ' भनी त्यो सुवर्ण-पात्र नदीमा फालिदिए। त्यो पात्र त्यस नदीमा उल्टो दिशातिर वगेर गई भमरीमा परी पहिलेका तीनजना बुद्धहरूका पात्र भएका ठाउँ नागभवनमा खस्न पुग्यो।

सोत्थिय ब्राह्मणको तृण दान

यस्तो पूर्वलक्षण देखी सिद्धार्थ अति सन्तोष मान्दै

नजीकैको अति रम्य भद्रशाल नामक वनमा दिनभरी ध्यानमा निमग्न भएर बसे। घाम अस्ताउने बेला भएपछि त्यस ठाउँबाट उठी सरासर बोधिवृक्षतिर गए। बीच बाटोमा सोत्थिय नाम गरेका घाँसिया ब्राह्मण एउटाले भेटी अति प्रसन्न हुँदै उनलाई आठ मूठा घाँस दान दिए। उनले पनि त्यस घाँसीले दिएको दान स्वीकार गरे। त्यसबेला आकाशमा जम्मा भएर हेर्न आइरहेका देवतागणले पुष्पवृष्टि गरेर ल्याए।

चतुरङ्ग अधिष्ठान

सोत्थियको तृण दान ग्रहण गरी सिद्धार्थ बुद्धगया पुगे। त्यहाँ बोधिवृक्ष नामक रुखमुन्तिर गई अघिको घाँस बिछ्याएर त्यसमा बस्दै पूर्वतिर फर्की रुखमा अडेस लाएर यस्तो प्रतिज्ञा गरे--

"मेरो यस शरीरमा हाड मासु छाला जम्मै सुकेर गई खालि कंकाल मात्र बाँकी रहे पनि बुद्धत्व प्राप्त नगरी म यस आसनबाट उठने छैन।"

मारविजय

यस किसिमले दृढ अधिष्ठान गरी बज्रासन कसी बोधिवृक्षमुनि सिद्धार्थ बसिसकेपछि नमुचिमार "बोधिसत्व बन्धनबाट निस्कन आँट्यो" भनी आफ्ना सहस्र मार सैन्य लिएर आई बोधिसत्वलाई भने—"यो आसन तेरो होइन,

उठ, यस आसनमा बस्नको निम्ति तैंले के कस्तो पुण्य गरेको थिइस् ? त्यसको साक्षी को छ ?" भनी सोधे । यस्तो प्रश्न सुनी सिद्धार्थले "यस संसारमा असंख्य कल्पदेखि गरेर आएको दानादि दशपारमिता बाहेक मेरो अरू कोही छैन । यहाँ मेरा न आमापट्टिका कोहि छन्, न बाबुपट्टिका । मैले यी जन्मै पारमिता पूर्ण गरेको पनि यस पृथ्वीमण्डलमा बाहेक अन्त कहीं होइन" भन्ने विचार गरी मारलाई भने—"हेर मार ! मैले दशपारमिता पूर्ण गरेर आएको छु । तिमीलाई साक्षी चाहिन्छ भने यही पृथ्वीमाता छिन् ।" यति भनी सिद्धार्थले भूमिस्पर्श गरी देखाइदिए । उनले भूमिस्पर्श गर्नु मात्र के थियो, ठूलो आँधि-बेहरी आयो र अनन्तकालदेखि संचित पारमीपुण्यको प्रभावले गर्दा सकल मारगण फर्केरसम्म नहेरी भागाभाग भएर गए । यस प्रकारले मारगणसित संग्राम गरी सूर्य डुब्नुभन्दा अगाडि नै सकल नमुचिमारगणलाई उनले पराजित गरे ।

बुद्धत्व प्राप्त

मारगणलाई पराजित गरेको देखी महाब्रह्मादि देवगण-हरू आई उनलाई पुष्पवृष्टि सहित पूजा गरी विजय-घोषणा गरे । यसप्रकार देवगणहरूद्वारा पूजा गरिएका सिद्धार्थले त्यस रात्रीको प्रथम प्रहरमा पूर्वानुस्मृतिज्ञान अर्थात् पूर्वजन्मको कुरा सविस्तर थाहा भई आउने ज्ञान प्राप्त गरे । रात्रीको

द्वितीय प्रहरमा च्युत्योत्पत्ति अर्थात् उत्पत्ति र मरणको ज्ञान प्राप्त गरे। तृतीय प्रहरमा आस्रवक्षय-ज्ञान अर्थात् यस हेतुले यो हुन्छ, यस हेतुले यो हुँदैन, यसकारणले जन्म हुन्छ, यसकारणले जन्म हुँदैन भन्ने थाहा हुने ज्ञान, जसलाई प्रतित्य-समुत्पाद-ज्ञान पनि भन्दछन् प्राप्त गरे। फेरि आफ्नो पुनर्बार जन्म पनि हुने छैन भन्ने कुरा थाहपाए। आस्रव अनुशय सबै नाश गरे। प्रत्यक्ष निर्वाण-धातु पनि अवबोध गरे।

बुद्धको प्रीतिवाक्य

त्यसपछि सिद्धार्थले उक्त प्रतित्यसमुत्पाद-ज्ञान शुरुदेखि आखिरसम्म र आखिरदेखि शुरुसम्म वारबार दोहऱ्याई तेहऱ्याई विचार गरिरहेको बखतमा दशलोकधातु कम्प भयो। यसप्रकार दशभुवन कम्प गराई सिद्धार्थले "बुद्धत्व प्राप्त गरी अरुणोदयको शुभबेलामा सर्वज्ञ ज्ञान प्रतिबोध गरी बुद्धत्व ज्ञानको खोजीमा अनन्तकालदेखि संसार परिभ्रमण गरी हिंडेको आज प्राप्त भयो। तृष्णालाई क्षय गरिसकें। मेरो आस्रव जम्मै विनाश भैसक्यो। अब म जन्म-मरणदेखि मुक्त भएँ। मलाई अब संसारको कुनै वन्धनले छुन सक्दैन" भनी प्रीतिवाक्य प्रकाश गरे। यस पटक पनि बुद्ध भएका सिद्धार्थलाई महाब्रह्मादि देवगणहरूले अनेक प्रकारले पूजा गरे।

यसप्रकार शाक्यकुमार सिद्धार्थले वैशाख-शुक्ल

पूर्णिमाको दिन वोधिवृक्षमनि बुद्धत्व प्राप्त गरेका थिए । यस समयमा उनको उमेर पैंतीस नाघी छत्तीस पुगिरहेको थियो । उनी महामायादेवीको कोखमा प्रवेश हुन आउँदा लुम्बिनी बगैंचामा जन्म हुन आइपुग्दा र अहिले बुद्धत्व प्राप्त गर्दा एउटै किसिमको वत्तीस लक्षण लोकमा दृश्यमान भएको थियो । भूमि पनि कम्प भएको थियो ।

नवौं परिच्छेद

प्रथम सप्ताह बोधिपल्लंक

बोधिवृक्षमनि बुद्धत्व प्राप्त गरी बुद्ध भैसकेपछि सिद्धार्थको मनमा यस किसिमको विचार आयो—"चार कल्प शतसहस्राधिक असंख्यकालदेखि यो बोधिपल्लंकको कारणले गर्दा म यस संसारमा घुमिरहेको छु। त्यस लामो समयभित्रमा अनेक अलंकृत आफ्नो शिरै समेत काटी दान गरें। आँखा झिकी दान गरें। मुटु चुंडाली दान दिएँ। शरीरको मासु काटी दान गरिसकें। जालिकुमार जस्ता छोराहरू कृष्णाजिनी जस्ता छोरीहरू, मद्रीरानी जस्ता पत्नीहरू पनि दान गरिसकें। अब मेरो यो आसन विजयासन भयो। मेरो संकल्प आज पूर्ण भयो।"

यस्तो मनमा लिई बुद्ध भएका सिद्धार्थकुमारले त्यही आसनमा एक सप्ताहसम्म बसी कोटी कोटी समापत्ति ध्यान गरी विमुक्ति सुख अनुभव गरे। बुद्धत्व प्राप्त गरिसकेपछि उनको प्रथम सप्ताह यसप्रकारले व्यतीत भयो।

द्वितीय सप्ताह अनिमिस चैत्य

बुद्धत्व प्राप्त गरिसकेपछि पनि सात सातदिनसम्म एउटै आसनमा त्यसरी उठ्दै नउठी बसिरहेको देखेर कुनै कुनै देवताहरूलाई सन्देह पनि भयो । यतिका दिन भैसक्दा पनि बज्रासनबाट उठेर आउँदैनन् अझसम्म बुद्धत्व प्राप्त गर्न सकेका छैनन् कि भन्ने उनीहरूका मनमा शंका उत्पन्न हुन थाल्यो ।

देवताहरूले गरेको सन्देह जानी एक हप्तापछि आफ्नो आसनबाट उठी भगवान् बुद्ध आकाशमा गई अनेकविध प्रातिहार्य ऋद्धि प्रदर्शन गरी देवगणहरूको सन्देह दूर गरी फेरि पृथ्वीतलमा नै वर्ले । त्यसपछि बोधिवृक्षको पूर्वोत्तर दिशातिर उभिई 'यस वृक्षमनि बसेर मलाई सर्वज्ञ ज्ञान प्राप्त भयो । यस वृक्षले मेरो ठूलो उपकार गऱ्यो' भन्ने मनमा लिई संसारलाई सर्वप्रथम 'कृतज्ञता-धर्म'— को कृयात्मक रूपले— शिक्षा प्रदान गरी एक सप्ताहसम्म आँखा खोलेको खोल्यै गरी अनिमिस दृष्टिले बोधिवृक्षलाई हेरिरहे । यसप्रकारले 'नेत्र-पूजन' भएको स्थानलाई "अनिमिस-चैत्य" भनिन थाल्यो । बुद्धत्व प्राप्त गरिसकेपछिको बुद्धको यो दोस्रो सप्ताह हो ।

तृतीय सप्ताह चंक्रमण-चैत्य

यसपछि बुद्धले आफू उभिएको ठाउँबाट पूर्व र पश्चिम हेरी एक सप्ताहसम्म धर्मको नमस्कार गर्दै चंक्रमण गरिरहे ।

त्यस स्थानको नाम "चंक्रमण-चैत्य" कहलिन थाल्यो। बुद्धत्व प्राप्त गरिसकेपछिको उनको यो तेस्रो सप्ताह हो।

चतुर्थ सप्ताह रत्नाधर-चैत्य

तदनन्तर उनी वोधिवृक्षको पश्चिमोत्तर दिशातिर गई देवताहरूले बनाइराखेको रत्नमय कुटीमा गएर वसे। त्यहाँ पनि उनले एक सप्ताहसम्म धर्मको विषयमा गम्भीर विचार गर्दै विमुक्ति सुख अनुभव गरे। त्यस स्थानको नाम "रत्नाधर चैत्य" रह्यो। बुद्धत्व प्राप्त गरिसकेपछिको उनको यो चतुर्थ सप्ताह हो।

पञ्चम सप्ताह अजपाल-वृक्ष

यसप्रकारले बोधिवृक्षको समीपमा चार सप्ताहसम्म बिताइसकेपछि पाँचौं सप्ताह पूर्वभागमा स्थित अजपाल नामक बरको रूखमनि गएर वसे। सिद्धार्थले बुद्धत्व प्राप्त गरी छोडेको र आफूले कुनै विघ्नबाधा उपस्थित गर्न नसकेकोले साह्रै दुःखीत भएर बसिरहेका आफ्ना पिता वशवर्ती मारलाई देखेर तृष्णा, अरती र रागी भन्ने उनको तीनजना छोरीहरू आई भने— "भो पिता ! यसरी दुःखीत नहुनु होस्। हामी स्त्री जाति ह्वौं हाम्रो मोह र मायाको वशमा नआउने यस लोकमा को होला !" यति भनी ती तीनैजना भगवान् बुद्धको अगिल्तिर गई अनेक प्रकारले स्त्री-मायाले छोपी अनेक

प्रलोभन देखाउन शुरु गरे । यसरी मारपुत्रीहरू आएका देखेर भगवान् बुद्धले 'यस्सजितं नावजीयति' अर्थात् जसको विजयलाई यस संसारमा अब कसैले अविजय गर्न सक्दैन भनी श्लोक पाठ गरे । यो सुनी मारपुत्रीहरू लज्जित भएर त्यहाँबाट कुलेलम ठोके ।

त्यसैबेला जे भने पनि 'हुँ हुँ' भन्ने अहंकारी ब्राह्मण एकजना आएर बुद्धसित यस किसिमको प्रश्न गर्‍यो—हे गौतम ! कहाँदेखि ब्राह्मण हुन्छ ? कुन धर्माचरण गरेपछि ब्राह्मण हुन्छ ?

भगवान् बुद्धले प्रश्नको अभिप्राय बुझेर यस किसिमको जवाफ दिए—

"पापरहित भैसकेका, हुँ हुँ मात्रै भनी अहंकार नगर्ने, निक्लेश भैसकेका ध्यानी, अन्त थाहा पाएका, ब्रह्मचर्य पालन गरिसकेका, धर्मानुकुलले ब्राह्मणवाद पालन गर्न जान्ने, जुनसुकै कुरामा पनि रागादिदेखि छुटकारा पाइसकेको, यस्ता पुरुषलाई म ब्राह्मण भन्दछु । यति कुरा पालन गर्नेलाई ब्राह्मण भन्दछन् । यही धर्मले ब्राह्मण होइन्छ ।"

यो जवाफ सुनी ब्राह्मण टाउको हल्लाउँदै त्यहाँबाट फर्क्यो । बुद्ध त्यहाँ एक हप्तासम्म धर्मामृतपान गरेर बसे । यो उनको बुद्धत्व प्राप्त गरिसकेपछिको पांचौं सप्ताह हो ।

षष्ठम सप्ताह मुचलिन्द-वृक्ष

पुनः त्यस आसनबाट उठी बुद्ध बोधिवृक्षको स्थानबाट

पूर्वकुनातिर रहेको मुचलिन्द-वृक्षमनि गएर बसे । त्यहाँ बसेर विमुक्ति धर्मको सुखानुभव गरिरहेका बखतमा घनघोर आँधिव्याधि आयो । यो देखी त्यस मुचलिन्द रूखमनि रहेका नागराजा आई आफ्नो शरीरले बुद्धलाई सात फन्काले बेरी शिरमाथी श्वेतछत्रले ओढाए झैं आफ्नो फण विशालरूपले फैलाई उनको सुकोमल बुद्ध शरीरमा एक थोपासम्म पानी पर्न नदिई रक्षा गरिरहे । बुद्ध पनि गन्धकुटीमा बसे झैं एक सप्ताहसम्म नागपाशभित्र बसी विमुक्तिसुख अनुभव गरिरहे । एक सप्ताहपछि आँधि-बेहरी थामियो आकाशमा बादल हटेर गए । नागराज आफ्नो रूप बदली देवकुमारको भेष लिई भगवान् बुद्धलाई नमस्कार गर्दै अगाडि उभिए । भगवान्ले उनको अभिप्राय बुझी यसप्रकारको श्लोक उच्चारण गरे—

"सुखो विवेको तुट्ठस्स सुतधम्मस्स पस्सतो ।
अब्यापज्जं सुखं लोके पाण भूतेसु संयमो ।।
सुखा विरागता लोके कामानं समतिक्कमो ।
अस्मिमानस्स यो विनयो एतंवे परमं सुखंति ।।"

अर्थात्—"सन्तोषी भएर बस्नु नै सुख हो; धर्म चिन्हेर बस्नु नै सुख हो; प्राणीहरू उपर संयम राखी व्यापाद-रहित भएर बस्नु नै सुख हो । कामादि राग अतिक्रमण गरी वैरागी भएर बस्नु पनि सुख नै हो । 'म' भन्ने अहंकार रहित भएर बस्नु सबभन्दा ठूलो सुख हो ।"

बुद्धत्व प्राप्त गरिसकेपछिको यो बुद्धको छैटौं सप्ताह हो ।

सप्तम सप्ताह राजायतन-वृक्ष

तदनन्तर उनी दक्षिणदिशातिर रहेको राजायतन नामक वृक्षमनि गए। त्यस वृक्षमनि सातदिनसम्म एकै आसनमा बसी अनेकानेक धर्मको रसपान गरी निरामिष प्रीतिसुख अनुभव गरिरहे । यो सप्ताह उनको बुद्धत्व प्राप्त गरिसकेपछिको सातौं सप्ताह हो ।

इन्द्रको सेवा

यसरी सात सप्ताहसम्म धर्म-रसपान गरिरहँदा बुद्धले त्यस वीचमा न मुखै धोए, न कुनै प्रकारको भोजन नै गरे, न मलमूत्र त्याग्ने काम नै गरे। यसप्रकारले सातहप्ता बितिसके-पछि बुद्धले मुख धुने विचार गरे । यो कुरा थाहपाई शक्रदेव उनको सामू आई एउटा हर्रो चढाए। त्यो औषधी-हर्रो भोजन गरेपछि उनको पेटको पनि परिशुद्धि भयो । त्यसपछि शक्रदेबले अर्पण गरेका दतिवन लिई दाँत सफा गरी मुख धोई त्यहीं रूखमनि आराम लिएर वसे ।

तपुस्स भल्लुकहरूको सत्तु दान

त्यसैबेला तपुस्स र भल्लुक नाम गरेका दुइ दाजुभाइ-हरू व्यापार गर्न पांचशय गाडा लिई उक्कलबाट मध्यदेशतिर

जान आइरहेका त्यहीं पुगेका थिए । पूर्वजन्ममा नातादार भैसकेका एउटा देवपुत्रले तिनीहरूलाई आकाशवाट यस्तो वाक्य भनेर ल्याए – ‘भो व्यापारी ! यहीं नजीकैको राजायतन वृक्षमनि भगवान् बुद्ध विराजमान भएको छ । वहाँले बुद्धत्व प्राप्त गरेको धेरैदिन भएको छैन । तिमीहरू त्यस स्थानमा गई उहाँलाई सत्तु र मह दान गर ।”

तिनीहरू दुबैजना यस्तो आकाशवाणी सुनी भगवान् भएको स्थानमा गई सादर प्रणाम गर्दै भने—“भन्ते ! कृपया यो आहार ग्रहण गर्नुहोस् ।”

बुद्धत्व प्राप्त गरिसकेका पुरुषले कुनै किसिमको आहार आफ्नो हातमा थापी लिंदैनन् । त्यस समयमा उनीसित सत्तु थापी लिन कुनै पात्र पनि थिएन । यो आहार केमा थापेर लिउँ भनी उनी अलमलमा परिरहेका जानेर चातुर्महाराजिक देवताहरूले मणिमाणिक्यादिको पात्र ल्याएर दिए । तर उनले त्यो पात्र स्वीकार गरी ग्रहण गरी लिएन । फेरि देवताहरूले ढुंगाले वनेका चारवटा पात्र ल्याएर चढाए । उनले आफ्नो ऋद्धिवलले चारैवटा पात्रलाई एउटा गराई तपुस्स र भल्लुकहरूले दिएका सत्तु र मह त्यस पात्रमा थापी लिए । त्यस सत्तु र मह भोजन गरिसकेपछि उनले ती तपुस्स र भल्लुकलाई धर्मोपदेश गरी दान, शील र भावनाका कुराहरू आज्ञा गरे । भगवान्‌को उपदेशामृतले ती दुवैजना साह्रै सन्तुष्ट भई बुद्ध र धर्मको शरणमा गई उपासक वने । सबभन्दा पहिले बुद्ध र

धर्मको शरणमा गएका यी दुई व्यापारीहरू द्वैवाचिक (दुइ-वचनका) उपासक भए ।

केशधातु

यसपछि तिनीहरूले बुद्धलाई उनको कुनै शारीरिक चिन्ह एउटा भए पूजा गरी पुण्य प्राप्त गर्न सकिनेछ भनी, निवेदन गरे । यो सुनी भगवान्ले आफ्नो शिरमा हात लगी आठ मुठी केश-धातु झिकी उनीहरूलाई दिए । तिनीहरूले अत्यन्त आदरपूर्वक त्यो 'केशधातु' एउटा पात्रमा थापी लिए । आफ्नो देशमा पुगेपछि ती व्यापारीहरूले त्यस केशधातुलाई गर्भमा राखी एउटा चैत्य बनाई नित्य पूजा सत्कार गरेर राखे ।

(तृतीय खण्ड)

(धर्मोपदेशमा अनुत्साहितता देखी चवालिसौं वर्षावाससम्म)

दशौं परिच्छेद

धर्मोपदेशमा अनुत्साहितता

भगवान् बुद्ध राजायतन वृक्ष-मूलबाट उठी पुनः अजपाल नामक बरवृक्षमनि बस्न गए। त्यहाँ बसी धर्मको गम्भीरताको विषयमा विचार गरिरहँदा बुद्धको मनमा यस्तो कुरा उत्पन्न भयो—

"यो गम्भीरातिगम्भीर बोध हुन गाह्रो, गम पाउन कठोन, शान्त र प्रणीत, निपुण, अतर्कावचर र पण्डितहरूले जान्नु पर्ने—यस्तो धर्म आज मैले राम्ररी जानि लिइसकें। यो जगत पञ्चकाम-रसमा आसक्त भएर रहेको छ। यस्ता प्राणीहरूलाई 'यस हेतुले यस्तो हुने र यस हेतुले यस्तो भएको हो' भनी जानिलिनु पर्ने गम्भीरातिगम्भीर प्रतित्यसमुत्पाद-धर्म अवबोध गराउन गाह्रो हुनेछ। सबै संस्कार निरोध

भँसकेपछि तृष्णा निरोध भई निर्वाण प्राप्त हुन्छ भन्ने कुरा थाहपाउन पनि यिनीहरूको निम्ति गाह्रो छ ।"

इत्यादि कारणले गर्दा बुद्धको चित्त धर्म प्रचार गर्नमा अनुत्साहित भयो । यसै कारणमा उनले यो निम्न श्लोक उच्चारण गरे—

"किच्छेन मे अधिगतं हलं दानि पकासितुं ।
रागदोस परेतेहि नायं धम्मो सुसम्बुधो ।।
पटिसोतगामिं निपुणं गम्भीरं दुद्दसं अणु ।
रागरत्ता न दक्खन्ति तमोक्खन्धेन आवटा ।।"

अर्थात्—"अति कष्ट सहेर मैले आज यो धर्म अवबोध गरें । यस लोकमा प्राणीहरूले यसलाई बुझ्ने छैनन् । किनकि तिनीहरू राग, द्वेष र मोहमा डुबिरहेका छन् । ज्ञान, गुण र सदाचारविना यसको अवबोध हुन सक्दैन । यो अगम्य जन्मव्याधि विनाशक तथा निर्वाण प्राप्त धर्म हो । मोहरूपी धुंवाभित्र रङ्गमङ्गिरहेका व्यक्तिले यसलाई देख्नु त असम्भवै हो ।"

सहम्पति ब्रह्माको प्रार्थना

यसपछि भगवान् बुद्ध धर्म प्रचार गर्नमा अनुत्साहित भएको देखेर सहम्पति ब्रह्मा देवगणहरू सहित देवलोकबाट पृथ्वीतलमा आई भगवान्को समक्ष आफ्नो ओढनी ओढी,

दाहिने घुंडाले टेकी, दुवै हात जोडी यस्तो किसिमले प्रार्थना गरे—"भगवान् ! सत्त्वप्राणी उपर दया राखी धर्मोपदेश गर्नुहोस् ! धर्मोपदेश गर्नुहोस्, भगवान् ! यस लोकमा धर्मलाई बुझ्नसक्ने, अल्पक्लेशयुक्त तथा तीक्ष्ण प्राज्ञहरू नभएका होइनन् । यदि भगवान्ले धर्मोपदेश गर्नु भएन भने सद्धर्म श्रवण गर्न नपाई तिनीहरूको जीवन व्यर्थ जाने छन् ।"

यस किसिमले प्रार्थना गरिसकेपछि सहम्पत्ति ब्रह्माले भगवान् बुद्धलाई फेरि यस किसिमले विन्ति गरे—"हे वीर, उठ्नु होस् ! मगध देशमा रहेको अशुद्ध धर्मलाई हटाई निर्मल निर्वाण-धर्मको ढोका खोलिदिनु होस् ।"

ब्रह्माको वचन सुनी तथागत भगवान्ले सत्त्वप्राणीहरू उपर महाकरुणा राखी "आजदेखि अमृतको मूल ढोका खोलिदिएँ"—भनी उच्चारण गरे । महाब्रह्मा पनि भगवान्ले अब धर्मोपदेश गर्ने भए भनी हर्षचित्त गरी श्रीचरणमा प्रदक्षिणा गरी अन्तरध्यान भएर गए ।

ऋषिपतन गमन

संसारलाई धर्मोपदेश दिई उद्धार गर्ने भएँ भनी ब्रह्मालाई वचन दिइसकेपछि 'अब म कसलाई प्रथमोपदेश गरूँ' भनी विचार गरी हेर्दा भगवान् बुद्धले आलारकालाम र उद्दक-रामपुत्र पण्डितहरू दुइजनालाई सम्झे । तिनीहरू अझ बाँचेका

छन् कि मरिसके भनी ध्यानदृष्टिले हेर्दा ती दुबैजना अव यस लोकमा छैनन् भन्ने जानी पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई प्रथमोपदेश दिने विचार गरे। तिनीहरू धर्म बुझ्ने शक्ति भएका पनि हुन्, मलाई ठूलो उपकार पनि गरेका थिए। सबभन्दा पहिले यिनीहरूलाई नै धर्मोपदेश गर्नेछु भन्ने निश्चय गरे। यिनीहरू अहिले कहाँ छन् त भनी ध्यानले हेर्दा ऋषिपतन मृगदावनमा छन् भन्ने थाहपाई त्यहीं जाने विचार गरे। बोधिवृक्षको समीप केही दिन आराम गरी ऋषिपतन मृगदावनतिर प्रस्थान पनि गरे।

उपकाजीवकसितको भेट

त्यसवेला उपक नाम गरेका आजीवक एकजना त्यतैतिर आइरहेका रहेछन्। भगवान्ले उनलाई गया पुग्नुभन्दा अगाडि वीच बाटैमा भेटे। उनले भगवान्सित यसप्रकारले प्रश्न गरे—"भो ब्राह्मण! तिम्रो इन्द्रिय साह्रै शान्त देखिन्छ! तिम्रो अनुहार पनि अति प्रसन्न छ। तिमी के कारणले प्रव्रजित भएका ह्वौ। तिम्रो शास्ता को हुन्? तिमीलाई कुन धर्म निको लाग्यो?"

उनको यस्तो प्रश्न सुनी भगवान् बुद्धले यसरी उत्तर दिए—"समस्त क्लेशलाई पन्छाई, तृष्णालाई क्षय गरी स्वयं निर्वाण-धर्म अववोध गर्ने म हुँ; अब मैले कसलाई मेरो आचार्य फलानो भनी देखाऊँ! मेरा आचार्य कोही छैनन्।

देवसहित मनुष्यलोकमा म बराबरका व्यक्ति पनि कोही छैनन् । म अर्हत् हुँ । म सम्यक्सम्बुद्ध हुँ । शान्त निर्वाण-पद प्राप्त गर्ने पनि मै हुँ । त्यही निर्वाण-धर्म प्रकाशनार्थ तथा प्रचारार्थ म काशी जान आँटेका हुँ । यस अन्धकार लोकमा धर्मचक्र चलाउन आँटेको छु ।"

आजीवकले भने—"तिम्रो कुरा सुन्दा त तिमी अनन्त जिन जस्तो बुझिन्छ ।"

बुद्धले भने—"हो तिमीले ठीक भन्यौ । मै जस्तालाई जिन भन्दछन्; किन भने मेरो आस्रव जम्मै क्षय भैसकेको छ । मैले मारगणादि पाप-धर्मलाई जितिसकेको छु । तसर्थ म 'जिन' हुँ ।"

भगवान् बुद्धको यस्तो वचन सुनी 'हुन सक्छ तेरो कुरा' भन्दै टाउको हल्लाउँदै ती आजीवकले बाटो तताए ।

पञ्चवर्गीयहरूसित भेट

भगवान् पनि भ्रमण गर्दै आषाढपूर्णिमाको दिन ऋषिपतन मृगदावनमा आइपुगे । पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूले उनलाई टाढैबाट देखे । तपश्चर्याबाट भ्रष्ट भएको गौतम आइरहेको ऊ देख्यौ "हामीले उनको लागि खुट्टा धुनको लागि पानी पनि नराखौं, आसनबाट पनि उठी स्वागत पनि नगरौं । आसन एउटा बिछ्याइदेऔं, चाहन्छ भने बस्नेछ" भनी

तिनीहरू पनि आपसमा कुरा गरिरहेका थिए। तर, भगवान् बुद्ध अगाडि मात्रै के आइपुगेका थिए, उनको मैत्री चित्तको प्रभावले तिनीहरू एकजना पनि आफ्नो वचनमा स्थिर भएर बस्न सकेनन् र हत्तपत्त उठी कुनैले भगवान्को हातको पात्र लिनथाले, कुनैले पानी ल्याएर उनको श्रीचरणमा पखाल्नथाले, कुनैले रुमालले पुछ्नथाले, कुनैले आसन विछ्याउनथाले। यसप्रकारले भगवान्लाई स्वागत सत्कार गरी एकातिर गई ती पाँचैजना उभिइरहे।

पञ्चवर्गीयहरूसित वार्तालाप

सिद्धार्थकुमार बुद्धत्व प्राप्त गरी आएका हुन् भन्ने कुरा थाहा नपाएका ती पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूले उनीसित पहिले झैं नै नामकाटी कुरा गर्न शुरु गरे। बुद्धले तिनीहरूउपर ठूलो कृपा राख्दै आज्ञा गरे--"भिक्षुवर्ग! तथागत भैसकेकालाई नामोच्चारण गरी अथवा आफूभन्दा कान्छोलाई झैं 'आवुसो' भनी सम्वोधन गरी कुरा गर्नु ठीक छैन। अब म अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध भैसकेको छु।"

फेरि बुद्धले भने--"भिक्षुगण! ध्यान दिएर सुन, म तिमीहरूलाई उपदेश गर्नेछु। त्यस उपदेश अनुसार आचरण गर्ने कुलपुत्रलाई प्रव्रजितको उद्देश्य भएको अनुत्तर ब्रह्मचर्य पूर्ण भई यही जन्ममा उपशान्त-निर्वाणपद प्राप्त हुनेछ।"

पञ्चवर्गीयहरूले जवाफ दिए--"गौतम ! त्यत्रो कष्टकारक दुष्कर तपश्चर्या गर्दा पनि तपाईंले उत्तरीयमनुष्य-धर्मावबोध गर्न सक्नु भएन भने अब हृष्टपुष्ट हुने गरी खाई सुखपूर्वक बसेर कहिले बोधिज्ञान प्राप्त गर्न सक्नु हुनेछ !"

"भिक्षुगण ! तथागत चर्याभ्रष्ट भएको छैन, न सुख भोग गरेर हिंडेका छन्। तथागत अर्हत् (म) सम्यक्सम्बुद्ध भैसकेका छन्। उनले निर्वाण-पद प्राप्त गरिसकेका छन्। भिक्षुगण ! ध्यानपूर्वक उपदेश सुन जुन उपदेशानुसार चल्नाले निर्वाण-पद प्राप्त हुनेछ दुःखबाट छुटकारा पाउनेछौ।"

पञ्चवर्गीयहरूले तीन पटकसम्म पनि पहिलेकै जस्तै कुरा गरेका सुनेर भगवान् बुद्धले यसप्रकारले प्रश्न गरे---

"भिक्षुगण ! के मैले पहिले पनि तिमीहरूसित यस्तै कुरा गरेको थिएँ ?"

"थिएन।"

"त्यसोभए सुन, (म) तथागत अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध हो, उनले (मैले) अमृतपद प्राप्त गरिसकेका छन्। त्यसकारण, तथागतको सदुपदेश राम्ररी मन दिएर सुन, जुन उपदेशानुसार अभ्यास गरी लगेमा जन्म-मरणबाट मुक्त भई परम शान्तयुक्त निर्वाणपद प्राप्त हुनेछ।"

यसपछि ती पञ्चवर्गीयहरूले भगवान्को कुरामा राम्ररी विचार गरी हेर्दा आज्ञा भएको कुरा साँचो हो भन्ने जानी उनीप्रति श्रद्धा र विश्वास राखी उनको उपदेश सुन्ने इच्छा प्रकट गरे।

भगवान्‌ले ती पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गरी यस किसिमले उपदेश दिनथाले--

छोड्नुपर्ने र लिनुपर्ने मार्ग

"भिक्षुगण ! प्रव्रजित भैरहेकाहरूले दुइ अन्त (छेउ) लाई त्याग्नु पर्दछ । ती दुइ अन्त के के हुन् भने पञ्च काममा आसक्त भइरहनु र शरीरलाई अति कष्ट दिई हठचर्या गर्नु जसलाई हीन, ग्राम्य तथा अनार्य धर्म भन्दछन् । यी दुबैको अतिमा नगई मध्यम-मार्ग अर्थात् बीचको बाटोबाट हिड्नु पर्दछ । त्यसैबाट सोझै निर्वाण-पदमा पुगिन्छ । तथागतले (मैले) त्यस मध्यम मार्ग अवबोध गरिसकेका छन् ।

"भिक्षुगण ! त्यही मध्यम-मार्गलाई आर्याष्टङ्गिक मार्ग भन्दछन् । जस्तै—यथार्थत बुझिलिनु, यथार्थत संकल्प गर्नु, यथार्थतः कुरा गर्नु, यथार्थत काम गर्नु, यथार्थत जीवीका गर्नु, यथार्थत उद्योग गर्नु, यथार्थत स्मृति राख्नु र यथार्थत ध्यान गर्नु[1] । भो भिक्षुगण ! तथागतले अवबोध गरेको मध्यम मार्ग अर्थात् बीचको बाटो यही हो । यसैबाट सोझै निर्वाण-पद प्राप्त हुन्छ ।

---

१. सम्यक्‌दृष्टि, सम्यक्‌संकल्प, सम्यक्‌वाचा, सम्यक्‌कर्म, सम्यक्‌आजीव, सम्यक्‌व्यायाम, सम्यक्‌स्मृति र सम्यक्‌समाधि ।

चार सत्य

"भिक्षुगण ! जन्म हुनु, बूढो हुनु, मरण प्राप्त हुनु, शोक सन्ताप गर्नु, चीज वस्तुको वियोग भई मन नपरेकाहरूको संयोग हुनु तथा इच्छित वस्तु अप्राप्त हुनु इत्यादि सबै दुःख हुन् । छोटकरीमा भनुं भने पञ्चस्कन्ध नै दुःखको पोका हो । फेरि-फेरि जन्म हुनाको कारण कामतृष्णा, भवतृष्णा, त्रिभवतृष्णा निर्मूल पार्नु नै दुःखबाट छुटकारा पाउने मार्ग हो । यही आर्याष्टांगिक मार्ग नै दुःखबाट छुटकारा पाउने मार्ग हो ।

"भिक्षुगण ! यो दुःखार्यसत्य हुन् भन्ने कुरा मलाई पहिले थाहा थिएन अब मलाई यसमा चक्षु-ज्ञान-प्रज्ञा-विद्या तथा आलोक प्राप्त भएको छ । यो दुःखार्यसत्यको ज्ञान प्राप्त गर्नु पर्ने हो भन्ने कुरा मैले पहिले सुनेको थिइन अब यस विषयमा मलाई चक्षु-ज्ञान-प्रज्ञा-विदया प्राप्त भएको छ । यो दुःखार्यसत्यको ज्ञान प्राप्त गर्नु पर्ने हो भन्ने बुझी राम्ररी अवबोध पनि गरिसकेको छु अब यसमा मलाई चक्षु-ज्ञान-प्रज्ञा-विदया प्राप्त भैसकेको छ ।

"भिक्षुगण ! यो दुःखसमुदयार्यसत्य हो भन्ने पहिले मलाई थाहा थिएन अब मलाई यसमा चक्षु ज्ञान-प्रज्ञा-विदया प्राप्त भएको छ । यो दुःखसमुदयार्यसत्यलाई त्याग्नु पर्दछ भन्ने कुरा अगाडि मैले सुनेको थिइन अब यसमा मलाई चक्षु-ज्ञान-प्रज्ञा-विदया प्राप्त भएको छ । यस दुःखसमुदयार्यसत्यलाई

त्यागी पठाउनु पर्दछ भन्ने बुझी राम्ररी त्यागी पनि सकेको छु। अब मलाई यसमा चक्षु-ज्ञान-प्रज्ञा-विदया प्राप्त भैसकेको छ।

"भिक्षुगण ! यो दुःखनिरोधार्यसत्य हो भन्ने कुरा मैले पहिले सुनेको थिइन अब मलाई यस विषयमा चक्षु-ज्ञान-प्रज्ञा-विदया प्राप्त भएको छ। यस दुःखनिरोधार्यसत्य साक्षात्कार गरी ग्रहण गर्नु पर्दछ भन्ने कुरा पहिले मैले सुनेको थिइन अब मलाई यसमा चक्षु-ज्ञान-प्रज्ञा-विदया प्राप्त भएको छ। यो दुःखनिरोधार्यसत्य साक्षात्कार गरी ग्रहण गरी लिनु पर्दछ भन्ने बुझी साक्षात्कार गरी राम्ररी ग्रहण पनि गरिसकेको छु अब यसमा मलाई चक्षु-ज्ञान-प्रज्ञा-विदया प्राप्त भैसकेको छ।

"भिक्षुगण ! यो दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपदा हो भन्ने कुरा मैले पहिले सुनेको थिइन अब मलाई यस बिषयमा चक्षु-ज्ञान-प्रज्ञा-विदया प्राप्त भएको छ। यो दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपदा अभ्यास गर्नु पर्ने कुरा हो भन्ने मैले पहिले सुनेको थिइन अब मलाई यसमा चक्षु-ज्ञान-प्रज्ञा-विदया प्राप्त भएको छ। यस दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपदा अभ्यास गर्नु पर्ने विषय हो भन्ने जानी राम्ररी अभ्यास पनि गरिसकेको छु। अब यस विषयमा मलाई चक्षु-ज्ञान-प्रज्ञा-विदया तथा आलोक प्राप्त भएको छ।

"भिक्षुगण ! जुनबेलासम्म यी चारवटा आर्यसत्य-ज्ञान—प्रत्येक सत्य तीन तीन प्रकारको हिसाबले जम्मा बाह्र प्रकार—परिशुद्ध हुने गरी यथार्थ रूपले मलाई अवबोध

भएको थिएन त्यसबेलासम्म मैले देवसहित मनुष्यलोकमा कसैलाई पनि 'म अनुत्तर सम्यक्सम्बुद्ध हुँ' भनी भनिन। जुन दिनदेखि यो चतुरार्यसत्य-ज्ञान बाह्रै प्रकारले परिशुद्ध भई यथार्थ रूपले मलाई अवबोध भयो त्यसै दिनदेखिन् मात्रै मैले देवसहित मनुष्यलोकमा 'म अनुत्तर सम्यक्सम्बुद्ध हुँ, यो मेरो अन्तिम जन्म हो, म अब संसार-चक्रबाट मुक्त भैसकें' भनी निश्चय रूपले प्रकाश गरें।"

भगवान् बुद्धको यस्तो उपदेश सुनिसकेपछि आयुष्मान् कौण्डन्यलाई 'समुदय धर्म जम्मै निरोध धर्म हुन्' भन्ने निर्मल धर्म-चक्षु प्राप्त भयो।

देव घोषणा

यसप्रकारले भगवान् बुद्धले धर्मचक्र प्रवर्तन गर्न सिध्याएको देखी भूमस्थ देवताहरूले "यस बाराणसी ऋषिपतन मृगदावनमा भगवान् बुद्धले, देवसहित मनुष्यहरूले अहिलेसम्म चलाउन नसकेको अनुत्तर धर्मचक्र चलाइदिए" भनी साधुकार दिंदै घोषणा गर्नथाले। यस्तो घोषणा सुनेका ब्रह्मकायिक देवताहरूले पनि ठूलो घोषणा गर्न शुरु गरे। यसप्रकारले त्यस घोषणा-शब्द त्यही क्षण, त्यही मुहूर्तमा ब्रह्मलोकसम्म पनि पुग्यो। दश-लोक-धातु कम्प भयो। देवताहरूका दिव्यानुभावले पनि भेट्टाउन नसकेको अप्रमाणिक उदार ज्योति संसारमा फैलिन थाल्यो।

कौण्डन्य भिक्षुको उपसम्पदा

त्यसपछि भगवान्ले यस्तो प्रीतिवाक्य प्रकाश गर्न-थाले—"कौण्डन्य ! अब तिमीले सम्झिलियौ, तिमीले बुझिलियौ !"

त्यसबेलादेखि आयुष्मान् कौण्डन्यको नाम 'ज्ञात कौण्डण्य' भनी प्रसिद्ध भयो ।

यसपछि धर्म बुझेको कौण्डन्य भिक्षुले भगवान्सित प्रार्थना गरे—"भन्ते ! मलाई प्रव्रज्या र उपसम्पदा दिनु-होस् ।"

भगवान्ले हात उठाएर आज्ञा गरे—"यहाँ आऊ भिक्षु ! स्वाख्यात धर्म विनयमा राम्ररी ब्रह्मचर्य पालन गरी दुःखको अन्त गर !" यही वाक्य आयुष्मान् कौण्डण्यको निति उपसम्पदा भयो ।

यसप्रकार भगवान् बुद्धले आषाढ-पूर्णिमा उत्तराषाढ नक्षत्रको दिन धर्मचक्र सूत्र देशना गर्दै आयुष्मान् कौण्डण्यलाई धर्मावबोध गराए ।

चारजना भिक्षुहरूको उपसम्पदा

त्यसको भोलिपल्ट आयुष्मान् वप्पलाई उपदेश गर्दै उहीं वर्षावास बिताउने अधिष्ठान् गरे । आयुष्मान् वप्पलाई पनि धर्मावबोध भयो । आयुष्मान् कौण्डण्यले झैं आयुष्मान्

वप्पले पनि उपसम्पदा प्राप्त गरे । त्यसको भोलिपल्ट आयुष्मान् भद्दियलाई, पर्सिपल्ट आयुष्मान् महानामलाई र निर्पासिपल्ट आयुष्मान् अस्सजिलाई धर्मविबोध भयो । धर्मविबोध भएपछि ती तीनैजनाले पनि भगवान्बाट उपसम्पदा प्राप्त गरे । श्रावण-कृष्णको चतुर्थीको दिनसम्म भगवान्ले ती चारैजनालाई स्रोतापत्ति मार्ग-फलमा प्रतिष्ठित गराए ।

अनात्म लक्षण

तदनन्तर भगवान् बुद्धले श्रावण-कृष्ण पञ्चमीको दिनमा ती कौण्डन्य समेत पाँचैजना भिक्षुहरूलाई डाकी निम्न उपदेश दिन शुरु गरे--"भिक्षुगण ! रूप अनात्म हो । यदि रूप आत्म भएको भए त्यसमा रोगादि बिघ्नबाधा उत्पन्न हुनु नपर्ने हो । 'मेरो रूप यस्तो होस्, त्यस्तो नहोस्' भनी चिताए अनुसार नै हुनु पर्ने हो । भिक्षुगण ! रूप अनात्म भएको हुनाले नै रूपमा रोगादि विघ्नबाधा उत्पन्न हुने हो । आफ्नो रूप आफूले चिताए झैं केहि पनि नभएको कारण पनि त्यही हो ।

"भिक्षुगण ! वेदना, संज्ञा, संस्कार, विज्ञान पनि अनात्म नै हुन् । यदि वेदना, संज्ञा, संस्कार, विज्ञान पनि आत्म भएको भए तिनीहरूमा पनि रोगादि विघ्नबाधा उत्पन्न नहुनु पर्ने हो । 'मेरो वेदना, संज्ञा, संस्कार तथा विज्ञान त्यस्तो नहोस्, यस्तो होस् भनी आफूले चिताए झैं हुनु पर्ने हो ।

वेदना, संज्ञा, संस्कार तथा विज्ञान पनि अनात्म भएको हुनाले तिनीहरूमा पनि विघ्नबाधा उत्पन्न हुन्छन् । त्यसैकारण वेदना, संज्ञा, संस्कार तथा विज्ञान, आफूले भने झैं नभएको हो ।"

"त्यसकारण भन, हे भिक्षुगण ! रूप नित्य हो कि अनित्य ?"

"अनित्य, भन्ते !"

"अनित्य वस्तु सुख कि दुःख ?"

"दुःख, भन्ते !"

"यसरी अनित्य हुने, दुःख हुने, विपरिणाम हुने वस्तुलाई 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी चिताई बस्नु के उचित हो त ?"

"होइन, भन्ते !"

"त्यस्तो भए, भिक्षुगण ! वेदना, संज्ञा, संस्कार तथा बिज्ञान नित्य कि अनित्य ?"

"अनित्य, भन्ते !"

"अनित्य वस्तु सुख हो कि दुःख ?"

"दुःख, भन्ते !"

"यसरी अनित्य हुने, दुःख हुने, विपरिणाम हुने वस्तुलाई 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्म हो' भनी चिताई बस्नु के उचित छ त ?"

"छैन, भन्ते !"

"तस्मात्, भिक्षुगण ! जुन यी अतीतानागतवर्तमानको भित्र रहेको, बाहिर रहेको, ठूलो-सानो, असल कमसल, टाढाको नजीकको जम्मै रूप हुन् ती सबै रूप 'न म हुँ, न मेरो हो, न मेरो आत्म हो' भन्ने यथार्थ रूपले सम्यक्-प्रज्ञाद्वारा देखिलिनु (ज्ञान प्राप्त गर्नु) पर्दछ।

"त्यस्तै, भिक्षुगण ! जुन यी अतीतानागतवर्तमानको भित्र रहेको, बाहिर रहेको, ठूलो-सानो, असल-कमसल, टाढाको-नजीकको वेदना, संज्ञा, संस्कार तथा विज्ञान हुन् ती सबै वेदना, संज्ञा, संस्कार तथा विज्ञान, 'न म हुँ, न मेरो हो, न मेरो आत्म हो' भन्ने यथार्थ रूपले सम्यक्प्रज्ञाद्वारा देखिलिनु (ज्ञान प्राप्त गर्नु) पर्दछ।

"भिक्षुगण ! यस्तो देख्ने (ज्ञान प्राप्त गरेका) श्रुतवान् आर्यश्रावक रूप-वेदना-संज्ञा-संस्कार तथा विज्ञानमा विरक्त हुन्छन्, विरक्त भएको (वस्तु) लाई त्यागिदिन्छन्, त्यागिदिएपछि विमुक्त हुन्छन्, विमुक्त भएपछि 'विमुक्त भएँ' भन्ने ज्ञान प्राप्त हुन्छ। त्यस्तै 'फेरि जन्म हुने हेतु क्षीण भयो, ब्रह्मचर्य पूर्ण भयो, गर्नु पर्ने काम गरिसकें, अबदेखि पुनः यस्तो आत्मभाव छैन' भन्ने पनि त्यसले (व्यक्तिले) राम्ररी बुझिलिन्छ।"

पञ्चवर्गीय भिक्षुहरू अर्हत् भए

यस्तो सदुपदेश सुनी पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूले भगवान् बुद्धको भाषणलाई अभिनन्दन गरे। उपदेश सुनिसकेपछि ती

पाँचैजना भिक्षुहरू अर्हत् भए। तिनीहरूका चित्त उपादानादि सकल आस्रवबाट विमुक्त भए, भव-दुःखबाट पार भए। जन्म-मरणको बन्धनबाट मुक्त भए।

यसप्रकारले पञ्चवर्गीय भिक्षुहरू सबै श्रावण-कृष्ण पञ्चमीका दिन संसार-बन्धनबाट विमुक्त भई अर्हत् भए। त्यसबेला यस संसारमा जन्मेका छःजना अर्हत्हरू भए।

एघारौं परिच्छेद

यशपुत्रको गृहत्याग

त्यसबखतमा बाराणसी (बनारस) देशमा एकजना अत्यन्त धनी महाजन थिए। तिनको यश नाम गरेका एकजना छोरा थिए। एकदिन राती त्यो यशकुमार पञ्चकाम-विषयबाट विरक्त भई गृहस्थी बस्न मन नलागेर घर छाडेर भगवान् बसेको स्थान ऋषिपतन मृगदावनमा (सारनाथ) गए। त्यसवेला भगवान् चंक्रमण गरिरहेका थिए। टाढैबाट यश-कुमारलाई आइरहेको देखेर चंक्रमण-स्थानबाट वर्ली भगवान् एउटा आसनमा वसे। यशकुमारले भगवान्‌को समक्ष पुगी यस्तो शब्द उच्चारण गरे—"अहो उपद्रव ! अहो भय !"

यशकुमारको यस्तो शब्द सुनी भगवान्‌ले 'यश ! यहाँ आऊ, यहाँ भय छैन। यहाँ वस, म तिमीलाई धर्मोपदेश गर्नेछु' भनी आज्ञा गरे। उनी पनि 'उपद्रव छैन, भय छैन, भनेको शब्द सुनी अति सन्तोष मानी, सुवर्ण-जुत्ता त्यहीं छाडी भगवान्‌को सामू गई वन्दना गरेर एकातिर आसन ग्रहण गरी बसे। त्यहाँ भगवान्‌ले उनलाई दानकथा, शीलकथा, पञ्चकामको दोष-निःसार संक्लेशका कुराहरू तथा नैष्क्रम्यका

गुणहरू बताए। तदनन्तर भगवान्‌हरूको जुन श्रेष्टोत्तम आर्यधर्म हो त्यो चतुरार्यसत्यधर्मको पनि उपदेश गरे।

उपदेश सुनिसकेपछि यशकुमारलाई 'समुदयधर्म सबै निरोध धर्म हो' भन्ने निर्मल धर्मचक्षु प्राप्त भयो।

त्रैवाचिक प्रथमोपासक

बाराणसी देशमा यशकुमार छैनन् भन्ने जानी उनका मातापिताले अश्वारोही दूतहरू चारैतिर दौडाई खोज्न पठाए। स्वयं महाजन चाहि पुत्रको खोजिमा ऋषिपतनतिर हिंडे। त्यहाँ यशकुमारले छाडेको सुनका जुत्ता देखी "मेरा छोरा अवश्य पनि यहीं हुनु पर्दछ" भनी भिक्षु-आश्रमभित्र गए। भगवान् शाक्यमुनिले उनलाई टाढैबाटदेखि अगाडि बसिरहेका यशकुमारलाई आफ्नो ऋद्धिबलले छोपीदिए। पुत्र-वियोगमा संतप्त महाजनले भगवान्‌को अगाडि गई सोधे—"भन्ते! तपाईंले मेरो छोरा यशकुमारलाई देख्नु भएको छ के?"

भगवान्‌ले उत्तर दिए—"यदि तिमी यहाँ एकछिन बस्यौ भने बसिरहेको यशकुमारलाई यहीं देख्नेछौ।"

भगवान्‌को यस्तो वचन सुनी त्यो महाजन अति सन्तोष मानी सादर प्रणाम गरी त्यहीं एक कुनातिर गई बसिरहे। भगवान्‌को दानकथादि आर्यसत्यको सदुपदेश सुनिरहेका यशकुमारको पितालाई त्यहीं बस्दाबस्दै निर्मल धर्मचक्षु लाभ भयो। अनिपछि उनले भगवान्‌लाई यसप्रकारले भने—"धन्य

भन्ते ! धन्य सुगत ! जसरी कोल्टो परेकोलाई सुल्टो पार्दिंदा, छोपिरहेकोलाई उघारिदिंदा, बाटो बिराएकोलाई बाटो देखाइदिंदा, अँध्यारो ठाउँमा तेलको बत्ती बालिदिंदा आँखा भएकोले रूपादि वस्तु राम्ररी देख्न थाल्दछ त्यसरी नै तपाईंले मलाई अनेक प्रकारले धर्म प्रकाशित गरिदिनु भयो। अब म भगवान्को शरणमा, धर्मको शरणमा, संघको शरणमा आउँछु। आजदेखि मलाई जन्मभर शरणमा आएको उपासक भनी शरण दिनुहोस्।"

बुद्ध-शासनमा प्रथमोप्रथम त्रिरत्न अर्थात् बुद्ध, धर्म र संघको शरणमा आएका 'त्रैवाचिक उपासक' यी महाजन नै हुन्।

यशकुमारको प्रव्रज्या

भगवान्ले महाजनलाई उपदेश गरिरहुन्जेल आफूले प्राप्त गरिराखिसकेको धर्म-ज्ञानमा यशपुत्रले पुनः पुनः प्रत्यवेक्षणा गर्दै आफ्नो चित्तलाई उपादानादि सबै आस्रवले विमुक्त गरी अर्हत्-फल प्राप्त गरे। यशकुमार अनास्रव भएको बुझी भगवान्ले आफ्नो ऋद्धिबल हटाइदिए। अनि महाजनले आफ्नो छोरा त्यहीं बसिरहेको देखे। छोरालाई देखेपछि महाजनले भने—"यश ! तिम्री आमा तिम्रो विरहमा साह्रै डुबेकी छे। आमाको प्राण रक्षा गर।"

बाबुको बचन सुनेका यशकुमारको आशय बुझी भगवान्ले महाजनलाई यसप्रकारले प्रश्न गरे—"उपासक !

आस्रव क्षय भैसकेको व्यक्ति घर गएर फेरि पहिलेकै झैं गृहस्थ भएर बस्नु उचित होला ?"

महाजनले उत्तर दिए—"भन्ते ! निश्चय पनि उचित हवोइन !"

त्यसपछि त्यो महाजन यशकुमार सहित भगवान् प्रमुख भिक्षुसंघलाई निमन्त्रणा गरी भगवान्लाई सादर प्रणाम गरी प्रदक्षिणा गरी आफ्नो घरतिर फर्के। यशकुमारले भगवान्सित प्रव्रज्या र उपसम्पदा मागे। भगवान्ले "यता आऊ भिक्षु ! स्वाख्यात धर्म-विनयमा राम्रोसित ब्रह्मचर्य पालन गरी दुःखको अन्त गर !" भनी आज्ञा गरे। यही वाक्य ती यशकुमारको निंति उपसम्पदा भयो।

प्रथमोपासिकाहरू

निमन्त्रणा पाएका भगवान् प्रमुख भिक्षुसंघहरू पात्र चीवर धारण गरी बाराणसीमा यशकुमारको पिताको घर गए। आसन ग्रहण गरिसकेपछि आयुष्मान् यशकुमारका माता सुजाता र गृहीणी भगवान्को सामु आई नमस्कार गरी एक कुनामा उभिइरहे। भगवान्ले तिनीहरूलाई धर्मोपदेश दिए। तिनीहरूलाई पनि निर्मल धर्मचक्षु प्राप्त भयो। ती दुबै स्त्रीहरू बुद्ध, धर्म र संघको शरणमा आए। बुद्धशासनमा प्रथमोप्रथम बुद्ध, धर्म र संघको शरणमा आएका उपासिकाहरू यी दुइ स्त्री नै हुन्।

त्यसपछि तिनीहरूले भगवान् बुद्ध प्रमुख समस्त भिक्षुहरूलाई अत्यन्तादरपूर्वक भोजन गराए। भोजनोपरान्त तिनीहरू भगवान्को अगिल्तिर आई उपदेश सुन्न बसे। धर्मोपदेश गरिसकेपछि भगवान् भिक्षुसंघसहित मृगदावनतिर फर्केर गए।

चारजना साथीहरूको प्रव्रज्या

आयुष्मान् यशपुत्रका विमल, सुबाहु, पूर्णजि तथा गवम्पति भन्ने चारजना गृहस्थ साथीहरू थिए। यशकुमार प्रव्रजित भए भन्ने सुनेका तिनीहरू चारैजनाले उनलाई भेट्न आए। यशकुमारले तिनीहरूलाई भगवान्कहाँ लगे। भगवान्ले तिनीहरूलाई उपदेश दिई धर्म अवबोध गराए। उपदेश सुनिसकेपछि ती चारैजनालाई निर्मल धर्मचक्षु प्राप्त भयो। धर्मचक्षु प्राप्त भैसकेपछि ती चारैजना भगवान्का सामू गई प्रव्रज्या र उपसम्पदा मागे। भगवान्ले "यता आऊ, भिक्षुगण! स्वाख्यात धर्मविनयमा राम्ररी ब्रह्मचर्य पालन गरी दुःखको अन्त गर!" भनी आज्ञा गरे। यही वाक्य तिनीहरूको निति उपसम्पदा भयो। पुनः भगवान्को उपदेश सुनेका ती चारैजना अर्हत्-फलमा प्रतिस्थित भए।

पचासजना साथीहरूको प्रव्रज्या

आयुष्मान् यशपुत्रका अरू पनि पचासजना गृहस्थ साथीहरू थिए। यशपुत्र प्रव्रजित भए भन्ने सुनेका ती साथी-

हरूले मनमा यस्तो विचार गरे—"त्यो धर्म अवश्य पनि साधारण हवोइन होला। जुन धर्ममा त्यत्रा ठूला महाजनका छोरा समेत प्रव्रजित भए। हामी मात्रै किन यो गृह-जंजालमा बसिरहनु! हामी पनि प्रव्रजित भएर जानुपर्‍यो!"

यसरी कल्पनामा डुबेका पचासैंजना साथीहरू यश-पुत्रकहाँ गए। यशपुत्रले तिनीहरूलाई भगवान्‌कहाँ लगिदिए। भगवान्‌को उपदेश सुनेका ती पचासैंजनाले निर्मल धर्मचक्षु लाभ गरे। भगवान्‌सित प्रव्रज्या र उपसम्पदा पनि मागे। भगवान्‌ले, "यता आऊ, भिक्षुगण! स्वाख्यात धर्मविनयमा राम्ररी ब्रह्मचर्य पालन गरी दुःखको अन्त गर" भनी आज्ञा गरे। पुनः उपदेश सुनी तिनीहरूले अर्हत्-फल पनि प्राप्त गरे। त्यसबेला संसारमा यसप्रकारले जम्मा साठीजना अर्हत्‌हरू भएका थिए।

धर्मप्रचार गर्न पठाए

वर्षाकाल बितिसकेपछि एकदिन भगवान्‌ले भिक्षुहरू-लाई बोलाई आज्ञा गरे—"भिक्षुवर्ग! यो अनुत्तर विमुक्ति धर्मको ज्ञान प्राप्त गरी म सर्वबन्धनबाट मुक्त भैसकें। यही अनुत्तर-विमुक्ति धर्मको ज्ञान प्राप्त गरी तिमीहरू पनि सर्वबन्धनबाट मुक्त भैसक्यौ। तस्मात् तिमीहरू सबै सकल देवसहित मनुष्यलोकलाई हित सुख दिनका निति एउटै बाटोमा दुइजना नगई, देशदेश, गाउँ गाउँमा गई सकल सत्त्वप्राणीहरू-

लाई धर्मोपदेश गरी यो निपुण, परिशुद्धि, आदि-मध्य-अन्त कल्याणकारी धर्मप्रचार गर्न जाऊ ।"

साठीजना भिक्षुहरूलाई यसप्रकारले विभिन्न स्थानमा धर्मप्रचार गर्न पठाई आफू स्वयं धर्मप्रचार गर्न उरुवेलतर्फ प्रस्थान गरे ।

भद्रवर्गीयहरूको प्रव्रज्या

उरुवेलतर्फ जाँदा बीच बाटोमा एउटा कपासको विशाल बन पर्दथ्यो । भगवान् त्यहीं बगैंचामा एक वृक्षमनि विश्राम गर्न बसे । त्यसबेला त्यस बगैंचामा तीसजना भद्रिय राजकुमारहरू आफ्ना-आफ्ना स्त्रीहरू साथमा लिई त्यहाँ बन-विहार गर्न आइरहेका थिए । तिनीहरूमध्ये एकजना राजकुमारको आफ्नी स्त्री नभएको हुनाले एउटी गणिकालाई लिई आइरहेको थियो । आखिर गणिका न ठहरियो । मौका यही हो भनी आफूसित भएका गहना वस्त्रादि जम्मै पोकापारी कुलेलम ठोकी । राजकुमारहरू त्यस गणिकालाई खोज्दै त्यस विशाल जङ्गलमा घुम्दै आइरहेका बखतमा रुखमनि बसिरहेका शाक्यमुनीन्द्रलाई देखेर उनको अगाडि गई सोधे—"भन्ते ! तपाइँले एउटी आइमाई यतातिर आएकी देख्नुभो ?" भगवान्‌ले को आइमाई भनी सोधे । राजकुमारले उपर्युक्त कुरा बताए । त्यसपछि तिनीहरूसित भगवान्‌ले यसरी प्रश्न गरे—

"कुमारगण ! आइमाई खोज्नु जाति होला कि आफैंलाई खोज्नु जाति होला ?"

"आफैंलाई खोज्नु जाति होला, भन्ते !"

"त्यसोभए एकछिन यहाँ बस" भनी तिनीहरूलाई आफ्नो अगाडि बसालि धर्मोपदेश गर्न थाले। धर्मोपदेश सुनिसकेका ती सबै राजकुमारलाई निर्मल धर्मचक्षु प्राप्त[1] भयो। तिनीहरूले भगवान्‌सित प्रव्रज्या र उपसम्पदा पनि मागे। भगवान्‌ले "यता आऊ, भिक्षुगण ! स्वाख्यात धर्मविनयमा राम्ररी ब्रह्मचर्य पालन गरी दुःखको अन्त गर !" भनी आज्ञा गरे। तिनीहरूको निति यही वाक्य उपसम्पदा भयो। त्यसपछि ती तीसैजना राजकुमारहरूलाई पनि धर्मप्रचार गर्न पठाई आफू उरुवेल ग्रामतिर गए।

---

१. यिनीहरू अरहत् भएका कुरा, धम्म. प. अ. क. बालवग्ग पृ. २८९ मा उल्लेख भएको छ।

बाह्रौं परिच्छेद

तीनजना जटिल तपस्वीहरूको भिक्षुभाव

भगवान् बुद्ध उरुवेल पुगे। त्यहाँ उनले सुप्रसिद्ध प्रमुखाचार्य भैरहेका पाँचशय धुरंधर जटिल शिष्यहरूका आचार्य भैरहेका उरुवेलकाश्यपलाई, तीनशय जटिल शिष्यहरूका आचार्य भैरहेका नदीकाश्यपलाई र दुइशय जटिल शिष्यहरूका आचार्य भैरहेका गयाकाश्यप दाजुभाइहरूलाई हजारौं प्रातिहार्य ऋद्धि देखाई दमन गरे। अनिपछि ती हजारैंजना भिक्षुहरू साथमा लिई गयाशीर्श नामक पर्वततिर गए। त्यहाँ पुगेपछि अग्निपर्याय धर्मोपदेश गरी तिनीहरू सबैलाई अर्हत्-फलमा सुप्रतिस्थित गराए।

राजगृह गमन

त्यसपछि राजा बिम्बिसारलाई दिइराखेको वचन पूरा गर्न ती हजारैंजना जटिल भिक्षुहरू साथमा लिई भगवान् राजगृह नगरतिर प्रस्थान गरे। त्यस नगर बाहिर राजाको साह्रै राम्रो एउटा यष्ठीवनोद्यान थियो। भगवान् भिक्षुवर्ग-सहित त्यही उद्यानभित्र गई विश्राम गरे। त्यस उद्यानका

वनपालेले दौडेर गई यो खबर बिम्बिसार राजालाई दियो। खबर पाउनासाथ राजा लाखौं ब्राह्मणसहित गृहपतिहरू पनि साथमा लिई भगवान् भएको ठाउँमा आए। भगवान्लाई त्यहाँ एक आसनमा बिराजमान भएको देखेर सादर अभिवादन गरी एक छेउतिर गई बसिरहे। अरू सकल परिषदहरू पनि बसे। बसिरहेका परिषद्हरूको बीचमा कुनै कुनै ब्राह्मण तथा गृहपतिहरूको मनमा यस्तो संशय उत्पन्न भयो—'यी महाश्रमण गौतम उरुवेलकाश्यपका शिष्य हुन् कि उरुवेलकाश्यपहरू महाश्रमण गौतमका शिष्यहरू हुन्!"

भगवान् बुद्धले परिषद्को संशय बुझी आयुष्मान् काश्यपसित यस्तो प्रश्न गरे—"हे काश्यप! हजारौं अग्नि-होत्री जटिल शिष्यहरूका गुरु भैरहेका तिमीले आज किन त्यो अग्निहोत्र-कार्य छोडेको? यसको कारण के हो?"

काश्यपले भने—"भगवान्! यज्ञादि होम आदिबाट रूपादि पञ्चकाम सम्पत्ति मात्र प्राप्त हुने र जन्म-मरणको बन्धनबाट मुक्त हुने निर्वाण-पद प्राप्त नहुने भन्ने थाहपाई यज्ञादि अग्निहोत्रको कार्य छोडेको हुँ।"

"काश्यप! तिम्रो मन रूपादि पञ्चकामपट्टि लाग्दैन भने तिम्रो मन केमा छ त?"

'भगवान्! दुःखको हेतु नभएको कामभवादि प्रपञ्च केही नभएको जन्म-मरण नभएको स्वयं आफूले लाभ गर्नु पर्ने शान्त निर्वाण-पद बेस, जाति भन्ने ठानी रूपादि पञ्चकाम-रसमा मन मरी यतातिर मन लगाएको हुँ।"

यति भनी आफ्नो आसनबाट उठी बुद्ध भगवान्को श्रीचरणमा वन्दना गरी आयुष्मान् उरुवेलकाश्यप बोले--

"भगवान् ! तपाइँ मेरो गुरु हुनुहुन्छ म तपाइँको श्रावक शिष्य हुँ ।"

काश्यप र गौतम बुद्धका यस्ता कुरा सुनेका त्यहाँ उपस्थित हजारौं मागधी ब्राह्मण तथा गृहपति महाजनहरूको संशय निवारण भयो ।

बिम्बिसारको निमन्त्रणा

त्यसपछि त्यहाँ रहेका परिषद्हरूको मनोभाव बुझी भगवान्ले दानादिको-कथा वर्णन गरे । त्यसको साथसाथै श्रेष्ठोत्तम चतुरार्यसत्यको पनि उपदेश गरे । त्यो उपदेश सुनी राजा बिम्बिसार प्रमुख परिषद्का बाह्र भागमा एघार भाग मानिसहरूलाई निर्मल धर्मचक्षु लाभ भयो । बाँकी एक भाग मानिसहरूले उपासकत्व प्रतिज्ञा गरे ।

भगवान्को सदुपदेश सुनी साह्रै प्रसन्न भएका बिम्बिसारले अनेक प्रकारले आफ्नो सन्तोष-भाव प्रकाश गर्दै भने--"भन्ते ! जसरी कोल्टो परेकोलाई सुल्टो पारिदिंदा छोपिइरहेकोलाई उघारिदिंदा, बाटो भूलेकोलाई बाटो देखाइदिंदा र अँध्यारो स्थानमा तेलको बत्ती बालिदिंदा आँखा भएकोले राम्ररी स्पष्ट रूपादि वस्तु देख्न थाल्दछ त्यसरी नै तपाइँले मलाई अनेक पर्यायद्वारा धर्म प्रकाशित गरिदिनु

भयो । अब म भगवान्‌को शरणमा, धर्मको शरणमा तथा संघको शरणमा आउँछु । आजदेखि जनमभर शरणमा आएको उपासक भन्ने जानी मलाई ग्रहण गर्नुहोस् । भिक्षुसंघसहित मकहाँ भोलिको भोजन पनि स्वीकार गर्नुहोस् ।"

बिम्बिसारको प्रार्थना भगवान्‌ले तूष्णिभावले स्वीकार गरे । तदनन्तर मगधाधिपति महाराज बिम्बिसार भगवान्‌लाई अभिवादन गर्दै प्रदक्षिणा गरी महलतिर फर्के ।

वेणुवन-दान

भोलिपल्ट राजा बिम्बिसारले नानाप्रकारको भोजन तयार गराई भगवान्‌लाई सूचना पठाए । भगवान् पात्र चीवर धारण गरी हजार जटिल भिक्षुहरूसित राजभवनमा आए । त्यहाँ आसन ग्रहण गरी राजाले चढाउन ल्याएका उत्तमाति-उत्तम भोजन गरे । भगवान् प्रमुख भिक्षुसंघहरूले भोजन गरिसकेका देखी राजा एकातिर गई बसिरहे ।

बसिरहेका राजालाई यस्तो किसिमको कुरा मनमा उत्पन्न भयो--"भगवान्‌सहित यतिका भिक्षुहरू छन् । बस्ने स्थान छैन । मेरो यो वेणुवन त्यतिको टाढा पनि छैन नजीक पनि छैन आउन जान गर्नालाई कठीन पनि छैन; यही वन भगवान् प्रमुख भिक्षुसंघलाई परित्याग गरिदिन पाए राम्रो हुनेछ ।"

यस्तो किसिमले विचार गरेका राजाले भगवान्‌को अगिल्तिर गई कलशबाट जलधारा बहाई--"यो मेरो उद्यान भगवान् प्रमुख भिक्षुसंघलाई परित्याग गरेको छु" भनी दान गरे। भगवान्‌ले पनि तूष्णिभावले स्वीकार गरे। बुद्धशासनको प्रथमोप्रथम जग त्यही वनमा स्थापना भयो। त्यसबेला महाभूकम्प पनि भयो। भगवान्‌ले राजालाई धर्मोपदेश गर्दै वस्तुदानमध्ये बिहार-दान साह्रै उत्तम दान हो भनी आज्ञा गरे। त्यस उप्रान्त भगवान् भिक्षुसँघसहित त्यहाँबाट फर्के।

उपतिस्स र कोलित परिव्राजकहरू

त्यस समयमा राजगृह नगरमा संजय नाम गरेका एकजना परिव्राजक (संन्यासी) थिए। उनका अढाइसय शिष्यहरू थिए। त्यस देशमा उपतिस्स र कोलित भन्ने दुइवटा ब्राह्मणगाउँ पनि थिए। ती दुबै गाउँमा साह्रै नै धनी ब्राह्मणका दुइ परिवार पनि थिए। उपतिस्स गाउँमा बस्ने साहुकी पत्नीको नाम रूपसारी र कोलित गाउँमा बस्ने साहुकी पत्नीको नाम मौद्गली थियो। ती दुबै ब्राह्मण-पत्नीहरूका एकै दिनमा एक-एकवटा छोरा जन्मे। उपतिस्स गाउँमा जन्मेको बालकको नाम उपतिस्स नै र कोलित गाउँमा जन्मेको बालकको नाम कोलित नै राखियो। ती दुबै ब्राह्मण-पुत्रहरू भगवान्‌कहाँ भिक्षु भैसकेपछि सारी ब्राह्मणीको छोरा सारिपुत्र र मौद्गली ब्राह्मणीको छोरा मौद्गल्यायन भन्ने नामले प्रसिद्ध भएका थिए।

उपतिस्स र कोलित दुबै साह्रै मिलेका घनिष्ठ साथी थिए। तरुण भैसकेपछि ती दुबै गृहत्याग गरी संजय परिव्राजकका शिष्यहरूमध्ये प्रमुख भैरहेका थिए। एकदिन ती दुबैले यस किसिमले प्रतिज्ञा गरे--"हामी दुइमध्ये सबभन्दा पहिले जसले मोक्षधर्म प्राप्त गर्नेछ त्यसले दोस्रोलाई भन्नु पर्दछ।"

उपतिस्स र कोलितलाई बौद्ध दर्शनको ज्ञान प्राप्त

त्यस समयमा पञ्चभद्रवर्गीयमध्ये सबभन्दा कान्छो आयुष्मान् अस्सजि देश भ्रमण गर्दै राजगृहमा पुगेर भिक्षाटन गरिरहेका थिए। उपतिस्स परिव्राजकले उनी त्यसरी भिक्षाटन गरिरहेको देखेर उनको स्वभावमा सुप्रसन्न हुँदै पछिपछि लागे। भिक्षाटनबाट फर्की एक वृक्षमनि बसेर भोजन गरिसकेका आयुष्मान् अस्सजिलाई देखेर परिव्राजकले यसरी प्रश्न गरे--

"भो आवुसो! तपाइँको अनुहार साह्रै प्रसन्न देखिन्छ! के उद्देश्यले तपाइँ प्रव्रजित हुनु भएको? तपाइँको गुरु को हुनुहुन्छ? तपाइँलाई सबभन्दा मनपरेको धर्म कुन छ?"

आयुष्मान् अस्सजिले जवाफ दिए--

"आवुसो! शाक्यकुलबाट प्रव्रजित भएका महाश्रमण महामुनि एकजना छन्। म उनै भगवान् बुद्धको शिष्य हुँ। उनी मेरा गुरु हुन्। उनैको धर्म मलाई सबभन्दा मन पर्दछ।"

परिव्राजकले सोधे—"उनी कुन वादीका हुन उनका उपदेश के हो ?"

यस प्रश्नको उत्तर दिँदै आयुष्मान् अस्सजिले सकल बौद्ध-सिद्धान्तलाई संग्रह गरी यस्तो श्लोक पढेर सुनाए—

"ये धम्मा हेतुप्पभवा तेसं हेतुं तथागतो आह ।
तेसञ्च यो निरोधो एवं वादी महासमणो'ति ॥"

अर्थ—जुन धर्म हेतुबाटै उत्पन्न हुने हो, जुन धर्मको हेतु तथागतबाट आज्ञा हुन्छ त्यही हेतुको निरोध पनि आज्ञा गर्ने उनै महाश्रमण हुन् ।"

यस श्लोकका प्रथम दुइ पद सुन्नु मात्रले नै उपतिस्स परिव्राजकलाई निर्मल धर्मचक्षु प्राप्त भयो । हजारौं प्रकारले त्यस श्लोकको अर्थ गरी-बुझी आयुष्मान् अस्सजिसित सोधे—"आजकल भगवान् बुद्ध कहाँ हुनुहुन्छ ?" यही राजगृहमा राजा बिम्बिसारको वेणुवनमा नै बसेका छन् भन्ने जवाफ पाई ती परिव्राजक आफ्नो साथीलाई दिएको वचनानुसार त्यस उत्तम कुरा सुनाउन जानुपर्‍यो भनी परिव्राजकाराममा गए ।

प्रसन्न मुख पारी आएका आफ्ना साथीलाई कोलितले सोधे—"आज तिम्रो मुख साह्रै प्रसन्न देखिन्छ । तिमीलाई आज अमृत-ज्ञान प्राप्त भयो कि कसो ?"

"हो साथी, आज मलाई अमृत-ज्ञान प्राप्त भएको छ" भनी उपतिस्सले सबै वृतान्त बताउँदै उनलाई पनि त्यही

श्लोक पढेर सुनाए। उनले पनि त्यस श्लोकको अर्थ अनेक प्रकारले बुझी निर्मल धर्मचक्षु लाभ गरे।

भगवान् शाक्यमुनिकहाँ जाने निश्चय गरेका ती दुवैजनाले आफ्नो भरोसामा रहेका अढाइशय परिव्राजकहरूलाई पनि त्यो वृतान्त सुनाएपछि तिनीहरू पनि सबै भगवान्कहाँ जान तम्से। अनिपछि ती सबै मिली संजय परिव्राजककहाँ गई उनको अगिल्तिर आफ्ना विचार प्रकट गरे। तिनीहरूका कुरा सुनेका ती संजयको मुटु ढुकढुक हुन थाल्यो। अनेक प्रकारले उनले आफ्ना ती शिष्यहरूलाई रोक्न खोजे। केही लागेन। आखिर सबै गई छाडे। यसरी शिष्यहरू जम्मै गएका देखी संजयले मुखबाट रगत वमन गरे।

उपतिस्स र कोलितको उपसम्पदा

ती सबै परिव्राजकहरू वेणुवनतिर हिंडे। तिनीहरू त्यसरी आइरहेका टाढैबाट देखेका भगवान्ले भिक्षुहरूतिर फर्की यस्तो आज्ञा गरे—"त्यतातिर हेर त, उपतिस्स र कोलित, अढाइशय परिव्राजकहरूसित यतातिर आइरहेका छन्। ती दुबैजना मेरो शासनमा अग्रश्रावक हुने छन्।" तिनीहरूले पनि भगवान्को अगाडि पुगेपछि सादर प्रणाम गर्दै प्रव्रज्या र उपसम्पदा मागे। भगवान्ले आज्ञा गरे—"यता आऊ, भिक्षुगण! स्वाख्यात धर्मविनयमा राम्रोसित ब्रह्मचर्य पालन गरी दु:खको अन्त गर।"

यही वाक्य तिनीहरूको निति उपसम्पदा भयो।

अग्रश्रावक स्थान

त्यसपछि तिनीहरूलाई भगवान्ले अनेक तरहले उपदेश दिए। उपदेश सुनी तदनुसार ध्यान गरी रहँदा एकसप्ताहपछि आयुष्मान् मौद्गल्यायनले अनन्त ऋद्धिबल सहित संसार-बन्धनवाट सुविमुक्त युक्त अर्हत्-फल प्राप्त गरे। दुइसप्ताहपछि आयुष्मान् सारिपुत्रले अनेक विध प्रज्ञा-ज्ञानसहित जन्म-मरण-बाट विनिर्मुक्त युक्त अर्हत्-फल प्राप्त गरे। तदनन्तर भगवान्ले ती दुबै आयुष्मान् सारिपुत्र र मौद्गल्यायनलाई भिक्षुहरूका अग्रश्रावक-स्थानमा प्रतिस्थित गराए।

तेह्रौं परिच्छेद

शुद्धोदन महाराजाका दूतहरू

छः वर्षसम्मको दुष्करचर्याद्वारा बुद्धत्व प्राप्त गरिसके-पछि धर्मचक्र चलाई आजकल राजगृहाधिपति विम्बिसार राजाको वेणुवन उद्यानमा शाक्यसिंह बसिरहेका छन् भन्ने खबर महाराजा शुद्धोदनकहाँ पुग्यो। छोराको मुख देख्न व्याकुल भएका राजाले तुरुन्त एउटा सचिवलाई बोलाई भने—"भणे ! मेरो प्यारो पुत्र भगवान् बुद्ध आजकल राजगृह देशमा वेणुवनमा बसिरहेका छन् रे भन्ने सुनिन्छ। तिमी त्यहाँ गएर उनलाई तुरुन्त बोलाएर ल्याऊ।"

राजाको आज्ञा पाएका सचिव एकहजार सिपाहींहरू साथमा लिई वेणुवन विहारतिर गए। त्यहाँ पुगेर हेर्छन् त भगवान् शाक्यमुनि आफ्ना हजारौं शिष्यहरूलाई धर्मोपदेश गरिरहेका रहेछन्। सिपाहींहरू सहित त्यो सचिव पनि एक स्थानमा बसी धर्मोपदेश सुन्नमा तल्लीन भए। भगवान्को धर्म व्याख्यानको अवसानको समयमा तिनीहरू पनि जम्मै अर्हत् भए। तिनीहरू भगवान्को समक्ष गई उपसम्पदा मागी प्रव्रजित पनि भए। राजा शुद्धोदनको समाचार भगवान्लाई

कसैले सुनाएनन् । उता राजाले धेरै दिनसम्म पनि तिनीहरू फर्की नआएको देखेर अर्को एकजना सचिवलाई एकहजार सिपाहीं साथ दिई फेरि पठाए । तिनीहरू पनि भगवान्‌को धर्मोपदेशले प्रव्रजित भएर गए र कपिलवस्तु फर्केनन् । यस-प्रकारले राजाले नौ पटकसम्म दूतहरू पठाउँदा पनि कसैले राजाको समाचार भगवान्‌लाई भनेका होइनन् ।

कालुदायी मन्त्रीको प्रव्रज्या

बूढो भैसकेका शुद्धोदनको मनमा ठूलो सन्ताप पर्‍यो । यतिका मान्छेहरू पठाइसकें एकजना पनि जवाफ लिएर फर्केको होइन । यतिका मान्छेहरूमा मलाई सम्झने कोही पनि रहेन छ, मलाई स्नेह गर्ने कोही पनि रहेनछ ! अब म कसलाई भनेर मेरो छोराको मुख देख्न पाउँला--भनी विलाप गरि-रहेका थिए । त्यसैबेला कालुदायी नामक मन्त्रीलाई सम्झी यिनी त वालककालदेखिका राजकुमारका साथी हुन् । यिनको म उपर स्नेह पनि छ। यिनीले मेरो मनोकामना पूरा गर्ने छन् भनी उनैलाई डाक्न पठाए । राजाको वृतान्त कुरा सुनिसके-पछि कालुदायीले यसरी भने--"महाराज ! मलाई पनि प्रव्रजित हुने आज्ञा बक्सिए म वहाँलाई यहाँ ल्याउन सक्नेछु अन्यथा सक्ने छैन ।"

राजाले भने--"कालुदायी ! तिम्रो जे इच्छा छ गर्न सक्छौ । जसो गरेर भए पनि मेरो छोराको मुख मलाई चाँडै देखाउने काम गर ।"

राजाको आज्ञा पाई एकहजार जवान सिपाहीं साथमा लिई मन्त्री कालुदायी शाक्यमुनि भएको ठाउँमा गए। त्यहाँ पुगेपछि भगवान्‌को धर्मोपदेशले उनी पनि अर्हत् भएर प्रव्रजित भए। भगवान्‌ले उनलाई उपसम्पदा पनि प्रदान गरे।

स्वदेशको निमित्त भ्रमण

भगवान्‌ले ऋषिपतन छाडेको आजले करीव पाँच महीना भयो। तीन महीना जति उरुवेलमा बित्यो। यस वेणुवनमा दुइ महीना बित्यो। वेणुवनमा आउँदा पौष-पूर्णिमा थियो। त्यस हिसाबले अहिले बसन्त ऋतुको आगमनको बेला छ।

कपिलपुरबाट आएको आठदिन जति भएपछि आयुष्मान् कालुदायीले, भगवान्‌लाई कपिलपुर लैजान अभिलाषाले उनको अगिल्तिर गई कपिलपुर जाने मार्गको वर्णन गर्दै यसप्रकारले भने--"महावीर! आजकल ऋतुगुण साह्रै सुखदायी छ। अति जाडो पनि होइन, अति गर्मी पनि होइन। घाम साह्रै कडा पनि होइन, साह्रै नरम पनि होइन। कपिलपुरतिर जाने मार्गमा भर्खर-भर्खर फुल्न लागेका रंग-विरंगका फूलहरू शोभायमान भैरहेका छन्। मार्ग साह्रै आनन्ददायक छ। बाटोमा पनि न धेरै हिलो छ न गृष्मकालमा झैं धूलो उड्छ। ऋतुराजले आफ्नो शोभा प्रदर्शन गरिराखेको छ नाना प्रकारका पंक्षीहरूको संगीतले गर्दा मार्गको सौन्दर्य झन् दुगुना बढेको छ।"

अनेक प्रकारले कपिलपुरतिर जाने मार्ग सौन्दर्य वर्णन गरेको देखी भगवान्‌ले कालुदायीसित सोधे--"उदायी! यसप्रकारले किन तिमीले मार्गको वर्णन गरेको ?"

कालुदायीले भने--"भन्ते ! हजूरका पिता महाराज शुद्धोदनले हजूरको दर्शन गर्न ठूलो इच्छा गर्नुभएको छ। भन्ते ! ज्ञातिहरूको मन राखिदिनु होस् ।"

मार्गको बिचमा राजभोजन

भगवान् पनि फाल्गुण पूर्णिमाको दिन बीस हजार भिक्षुहरूसहित आयुष्मान् कालुदायीसित कपिलवस्तुको निंति राजगृहवाट प्रस्थान गरे ।

शाक्यमुनिन्द्र राजगृहवाट प्रस्थान गरेपछि आयुष्मान् कालुदायी महाराज शुद्धोदनलाई यो समाचार भन्न आकाश-मार्गबाट कपिलपुर पुगे । राजाले कालुदायीलाई देखी साह्रै हर्ष मानी सादर प्रणाम गरी आसनमा बसालेर भोजन अगिल्तिर राखिदिए । आयुष्मान् कालुदायी भोजनपात्र लिई उठी जान लागेको देखी राजाले सोधे--

"भन्ते, किन ? कहाँ जान लाग्नुभो ?"

"महाराज, म उहीं भगवान्‌कहाँ गएर नै भोजन गर्छु ।"

"भन्ते, आजकल भगवान् कहाँ हुनुहुन्छ ?"

"आजकल भगवान् राजगृह छाडी कपिलवस्तुतिर आउँदै हुनुहुन्छ ।"

"त्यसोभए भन्ते ! तपाइँ भोजन यहीं गर्नुहोस् । कृपया आजदेखि भगवान्लाई पनि यहींबाट दिन्हौं भोजन लैजाने गर्नुहोस् ।"

राजाको प्रार्थना स्वीकार गरी आयुष्मान् कालुदायीले त्यहीं भोजन गरी पुनः पात्र भरी राजभोजन राखी भगवान् भएका ठाउँमा गई चढाए । त्यसदिनदेखि भगवान्ले कपिलपुर नपुगुन्जेलसम्म राजाले दिएर पठाएको भोजन गरेका थिए । दिनको एक योजन गमन गरी दुइ महिनापछि साठी योजनको मार्ग तय गरी वैशाख-पूर्णिमाको दिन भगवान् कपिलपुर नगरमा आइपुगे ।

बीसहजार भिक्षुहरूसहित भगवान्लाई राज गराउन एउटा रमणीय स्थान चाहिन्छ भनी राजा शुद्धोदनले शाक्य राजपरिवारहरू जम्मा गरी निग्रोध शाक्य-उद्यानमा एउटा विहार बनाउन लगाए । निग्रोध शाक्य-उद्यानमा बनाएको हुनाले त्यस विहारको नाम पनि 'निग्रोधाराम' भन्ने रह्यो ।

शुद्धोदनद्वारा बुद्धको स्वागत

शाक्यकुलका यशवर्धक सर्वज्ञबुद्ध कपिलवस्तु नगरमा आइपुगे भन्ने समाचार सुनी शाक्य राजपरिवारका सदस्यहरू, ब्राह्मण, क्षत्री, वैश्य शूद्रादि सबै नगरवासीहरू राजभवनमा जम्मा भए । महाराज शुद्धोदन पनि भगवान् शाक्यमुनिलाई स्वागतार्थ लिन जान सफा सफेद शुद्ध वस्त्र लगाई राजभवन-

बाट वर्ले । अनिपछि त्यहाँ जम्मा भएका सकल नरनारी बालक बालिकाहरूलाई नाना सुगन्धित धूप, दीप, फूल, माला, ध्वजापताकादि समात्न लगाए । तिनीहरूलाई अगाडि हिँड्न लगाई त्यसपछि शाक्य राजकन्याहरूलाई पनि त्यस्तै धूप फूलमालादि समात्न लगाई आफू स्वयं लखौं महाजनहरूसहित तथागत बुद्धको पूजा गर्न निग्रोधाराम पुगे । भगवान् पनि बीसहजार क्षीणास्रवी भिक्षुहरूसहित निग्रोधाराम आएर बसे । त्यसबेला त्यहाँ विशालरूपले शाक्यकुलीनहरू जम्मा भएका थिए ।

शुद्धोदनको तृतीयबार पुत्र-वन्दना

शाक्यकुलका सदस्यहरू साह्रै जाति अभिमानी थिए । भगवान्‌लाई प्रणाम वन्दना केही नगरी "यो सिद्धार्थ हाम्रै छोरा त हुन् नि, हाम्रै नाति त हुन् नि" भन्ने भावना लिई खालि केटाकेटीहरूलाई अगि सराई भगवान्‌लाई प्रणाम गर वन्दना गर भनी आफूहरू पछिल्तिरै उभिरहे । यो देखी भगवान्‌ले तिनीहरूको जात्याभिमान हटाइदिन आफ्नो ऋद्धिबलले आकाशमाथि गई रत्नमय चंक्रमण-शाला बनाई त्यसमा चंक्रमण गर्दै आफ्ना पाउको धूलो सबै शाक्य नरनारीहरूका शीरमा फुरफुर छरिदिए । यस्तो ऋद्धि देखी सर्वप्रथम राजा शुद्धोदनले भगवान्‌लाई साष्टाङ्ग प्रणाम गरे । यो देखी सकल शाक्यहरूले पनि साष्टाङ्ग प्रणाम गरे । राजा शुद्धोदनको यो तृतीयवार पुत्र-वन्दना थियो ।

ज्ञातिहरूलाई धर्मोपदेश

यसप्रकारले शाक्यहरूको महासमागम भैरहेको बेलामा त्यहाँ साह्रै ठूलाठूला थोपाको वृष्टि भयो। फेरि त्यो वृष्टि पनि आश्चर्यको थियो। इच्छा भएकाहरूलाई मात्रै वृष्टि थोपा लाग्ने इच्छा नभएकाहरूलाई एक थोपा पनि नलाग्ने। यसप्रकारको वृष्टि देखेर त्यहाँ भएका सकल नरनारीहरू आश्चर्यचकीत भए। यस विषयमा परिषद्हरूमा चर्चा भएपछि भगवान्‌ले तिनीहरूलाई डाकी "यस्तो अनौठाको वर्षा आज मात्रै भएको होइन अतीतकालमा ज्ञातिहरूको महासमागम भएको बखतमा पनि यस्तै भएको थियो" भनी विश्वन्तर[१] जातकको कुरा आज्ञा गरी धर्मोपदेश गरे। धर्मोपदेश सुनि-सकेपछि सकल नरनारी भगवान् बुद्धलाई प्रार्थना गर्दै प्रदाक्षणा गरी आफ्ना-आफ्ना घर फर्के। त्यतिका ज्ञातिहरू हुँदा पनि भगवान्‌लाई कसैले "भोलिको भोजनको निंति हामीकहाँ आउनुहोस्" भनी निमन्त्रणा दिएका होइनन्। महाराज शुद्धोदन पनि निमन्त्रणा आदि केही नगरी "मेरो छोरा मेरो राजभवनमा नआई अन्त कहाँ जाला र" भन्ने विचार गरी अरू सरह नै दरबारतिर गए।

कपिलपुरमा भिक्षाटन

भोलिपल्ट बिहान शाक्यमुनी भगवान् भिक्षा माग्न जानको निंति कपिलपुर नगरभित्र गए। नगर-द्वारमा उभिएर

१. हेर्नुहोस् लेखकका विश्वन्तर जातक।

"अघि-अघिका बुद्धहरूले स्वजन्मभूमिमा प्रवेश गर्दा के गरेका थिए" भनी ध्यानदृष्टिले विचार गरी हेर्दा उनीहरूले घर-घरैपिच्छे भिक्षाटन गरी हिंडे भन्ने जानी "म पनि उही बुद्धकुलको हुँ, मैले पनि त्यस्तै गर्नुपर्छ" भनी नगर प्रवेश गरी घर-घरमा भिक्षा माग्दै गए।

सिद्धार्थकुमार भिक्षु भई घर-घरैपिच्छे भिक्षा माग्दै आए भन्ने खबर सुनेका बालवृद्धा सकल नरनारीहरू झ्याल-झ्यालमा, ढोका-ढोकामा, वरेण्डा कौसी आदिमा बसेर दर्शनार्थ हेरिरहे। भगवान् यसरी भिक्षा माग्दै आए भन्ने समाचार तुरुन्त राहुल-माताकहाँ पुग्यो। अनि तिनको मनमा यस्तो विचार उब्ज्यो—"आर्यपुत्र यही नगरमा पहिले कस्तो रत्नमय रथमा बसेर अनेक शाक्यकुमारसहित घुम्नुहुन्थ्यो आज राज्यसुख सबै छाडी त्यस्तो सुन्दर केश काटी काषायवस्त्र धारण गरी हातमा भिक्षापात्र लिई भिक्षुसंघहरूसित यही नगरमा भिक्षा माग्न आउनुभो। वहाँलाई यो कार्य सुहाएको होला?"

यस्तो मनमा धारणा गरी कोठाको झ्यालबाट बाहिर हेरिन्। काषायवस्त्र धारण गरी आफ्नो शरीरको चारैतिर रश्मि प्रकाशमान गरी तारागणमध्ये निर्मल शान्त चन्द्रमा जस्तो मुख भएका हजारौं शान्त-दान्त भिक्षुहरूको बीचमा अति शान्त शाक्यमुनीन्द्र आइरहेका देखिन्। अनि, हत्तरपत्त दगुर्दै ससुरा शुद्धोदनकहाँ गई भनिन्—"हजूरको पुत्ररत्न

शाक्यमुनीन्द्र भगवान् बुद्ध हजारौं भिक्षुहरू साथमा लिई नगरमा भिक्षाटन गरिरहनु भएको छ।"

महाराजलाई धर्मोपदेश

महाराज शुद्धोदन पनि हत्तरपत्त उठी दगुर्दै भगवान्को अगिल्तिर पुगी भने—"भन्ते! किन हामीलाई यस्तो लाजमर्नु पार्नु भएको? किन घर-घरैंपिच्छे भिक्षा माग्दै हिंड्नु भएको? के यति भिक्षुहरूलाई मैले भोजन गराउन सक्दिन र?"

भगवान्ले भने—"महाराज! यो मेरो वंशको धर्म हो।"

"हाम्रो वंश महासम्मतादि क्षत्रीय वंश होइन र? पूर्खाहरूले पनि यस्तै भिक्षा मागेर खाएर हिंडेकाथ्ये?'

"महाराज! तपाइँको वंश राजवंश हो। मेरो वंश त दीपंकरादि बुद्धहरूका पालादेखिन् चलेर आएको बुद्धवंश हो। तिनीहरू सबैले अप्रमादि भई भिक्षाटन गरी जिविका गरेका थिए।"

यसप्रकारको उत्तर दिंदै भगवान्ले "अप्रमादि भई राम्ररी धर्माचरण गरिरहेका धर्मचारीलाई यस लोक र परलोक दुबैमा सुख प्राप्त हुनेछ" भनी बाटाको बीचैमा बसी धर्मोपदेश गरी महाराज शुद्धोदनलाई पनि स्रोतापत्ति मार्ग-फलमा प्रतिस्थित गराई निर्मल धर्मचक्षु प्राप्त गराए।

त्यसपछि राजाले भगवान्को पात्र समाती सकल भिक्षुसंघलाई राजभवनमा लगी अत्यन्त प्रणीताकारपूर्वक खवाती आदि प्रातः भोजन गराए। त्यहाँ पनि भगवान्ले राजालाई उपदेश गर्दै "धर्मको आचरण राम्ररी गर्नु पर्दछ नराम्रो तरीकाले गर्नु हुन्न। राम्रोसित धर्माचरण गर्नेलाई इहलोक परलोक दुबैमा सुख शान्ति मिल्दछ" भनी प्रजापति गौतमीलाई स्रोतापत्ति मार्गफलमा र राजालाई सकृदागामी मार्ग-फलमा सुप्रतिस्थित गराए।

यशोधराको कोठामा भगवान्को प्रवेश

दिवाभोजनोपरान्त एकजना राहुलमाता बाहेक सकल राजभवनका नरनारीहरू गई भगवान्को वन्दना गरे। "देवी! आर्यपुत्रको वन्दना गर्न जाउँ हिंड" भनी अरू स्त्रीहरूले राहुलमातालाई भन्दा "यदि ममा राम्रो गुण भए आर्यपुत्र स्वयं यहीं कोठामा मलाई दर्शन दिन आउनु हुनेछ" भनी आफ्नै कोठामा बसिरहिन्। केही समयपछि भगवान् स्वयं राजालाई पात्र समात्न लगाई दुइजना अग्रश्रावकहरूको साथमा यशोधरा देवीको देवभवन तुल्य कोठामा आए।

त्यसबखतमा यशोधराका परिचारिकाहरूको संख्या चालीस हजार थिए। त्यसमध्ये क्षत्रीय कन्याहरू नौ हजार-भन्दा बढ्ता थिए। भगवान् आए भन्ने सुनी देवीले सकल परिचारिकाहरूलाई काषायवस्त्र धारण गरी आउनू भनी

अह्लाइन् । परिचारिकाहरू सबै काषायवस्त्र लगाई हाजीर भए । यशोधरादेवी त जुन दिन कुमारले काषायवस्त्र धारण गरे भन्ने सुनेकी थिइन् त्यही दिनदेखिन् काषायवस्त्र पहिरेर बसेकी थिइन् । "तिमीहरूले यशोधरालाई केही नभन्नु" भनी अग्रश्रावकहरूलाई आज्ञा गरी भगवान् कोठाभित्र आई बछ्याइराखेको आसनमा बसे ।

यशोधराको बुद्ध-वन्दना

भगवान् आसनमा विराजमान भैसकेपछि यशोधरादेवी दगुर्दै गई पद्मकमल जस्ता श्रीचरणमा शिर राखी छः छः वर्षदेखिको सञ्चित अश्रुधारा बहाई हिक्का छाड्दै रुनथालिन् । यशोधरादेवी रुनथालेकी देखेर चारैतिर उभिरहेका परिचारिकाहरू पनि रोए । यसप्रकारले विरहमा डुबी रुँदा पनि भगवान्ले देवीलाई केही भनेनन् । देवी इच्छापूर्ण हुने गरी रोइसकेपछि आफैंले धैर्य धारण गरी राजकुलिनानुसार अत्यन्तादरपूर्वक भगवान्लाई मान र आदर गरी एक कुनातिर गई उभिरहिन् ।

यशोधराको गुण वर्णन

त्यसपछि त्यहीं अगाडि उभिरहेकी यशोधरादेवीको चालचलनमा सदा सुप्रसन्न भएका शुद्धोदन महाराजाले बुहारीको गुण वर्णन गर्दै भने—"भगवान् ! मेरी बुहारी यिनी

यशोधरादेवी साह्रै शिलवती छिन् । तपाइँले काषायवस्त्र धारण गर्नुभो भन्ने सुनेर यिनले पनि त्यही दिनदेखिन् राजवस्त्र छाडी काषायवस्त्र धारण गरिन् । तपाइँले फूलमालादि धारण गर्न छोड्नुभो भन्ने सुनी यिनले पनि रत्नमालादि गहना लगाउन छोडिन् । तपाइँले अग्लो पलंगमा शयन गर्न छाड्नुभो भन्ने सुनी यिनले पनि भुइँमा नै बिछयौना लगाई सुत्ने गर्न थालिन् । तपाइँ एक छाक मात्रै खानुहुन्छ भन्ने सुनेर यिनले पनि एकै छाक मात्र खान थालिन् । माइतबाट कति-पटक बोलाउन पठाउँदा पनि गइनन् । शरीर एकातिर रहे पनि मन सधैं तपाइँमा लगाई सदा तपाइँकै मात्र ध्यान गरी दान पुण्य गर्दै गरीबहरूलाई खुवाई अप्रमादी भई मैत्री भावना राखी राजभवनमा बसी तपाइँको पद-गमन गरिरहेकी छिन् ।"

यशोधराको यस्तो गुण वर्णन सुनी भगवान्ले भने— "महाराज ! तपाइँ जस्ताको आरक्षामा बसेर यशोधरादेवीले आफ्नो पतिव्रता शील पालन गर्नु आश्चर्यको कुरा होइन । यिनले अतीतकालमा किन्नर योनीमा जन्म लिंदा रक्षा गर्ने कोही नभएको हिमालय पर्वतमा बसेर पनि आफ्नो शील नबिगारी परिशुद्ध तरिकाले पतिव्रता-धर्म पालन गरेकी थिइन् ।"

यति आज्ञा गरी भगवान् बुद्धले चन्दकिन्नर-जातकको कथा भनी धर्मोपदेश गरे ।

चौधौं परिच्छेद

नन्दकुमारको प्रव्रज्या

भोलिपल्ट पनि भगवान् बुद्ध भोजनको निति राज-भवनमा नै आए। त्यसदिन राजभवनमा चहलपहल थियो। नन्दकुमारलाई विवाह गरी राज्याभिषेक दिने मंगलोत्सव थियो। भगवान् भोजन गरिसकेपछि मंगल-धर्मोपदेश गरी नन्दकुमारलाई आफ्नो पात्र समात्न लगाई दरवारबाट फर्के। भरेङनिर पुगेपछि त यो पात्र भगवान्ले लिने होलान् भनी नन्दकुमार पछि-पछि लागे। तर त्यहाँ भगवान्ले पात्र लिएनन्। फेरि तल वर्लेपछि ढोकानिर पुग्दा लिने होलान् भनी पछि पछि लागे। त्यहाँ पनि लिएनन्। नन्दकुमार साह्रै दुविधामा परे। न भगवान्लाई पात्र लेऊ भन्नु न आफू फर्कनु। असजिलो मान्दै अलि पर पुगेपछि लिने होलान्, अझ अलि परमा लिने होलान् भन्दाभन्दै उनी भगवान् बुद्धको पछि-पछि लागी निग्रोधारामसम्म पुगे। निग्रोधाराममा पुगेपछि भगवान्ले "नन्द ! प्रव्रजित हुन्छौ ?" भनी सोद्धा "हुँदिन" भन्न लाज मानी "हुन्छु" भनी उत्तर दिए। यसप्रकारले नन्दकुमारलाई कपिलपुर पुगेको तेश्रो दिनमा प्रव्रजित गराए।

राहुल कुमारको प्रव्रज्या

कपिलवस्तु पुगेको सातौं दिनमा पनि भगवान् भोजनको निति राजभवनमा नै गए। त्यसदिन यशोधरादेवीले सात वर्षको राहुलकुमारलाई कुरा सिकाइन्—"बाबु ! यी वीस हजार श्रमणहरूको बीचमा तारागणमध्ये चन्द्रमा जस्ता सुवर्ण वर्णका बत्तीसै लक्षणले युक्त भएका महापुरुष तिम्रो पूज्य पिता हुनुहुन्छ। वहाँ यस राजभवनमा पहिले रहनुहुँदा वहाँसित धनले परिपूर्ण चारवटा घडा थिए। वहाँ राजपात गृहस्थ त्यागी जानु भएपछि ती चारैवटा घडा देखिएनन्। बाबुको सम्पत्तिमा छोराकै हक हुन्छ। तिमी गएर 'म चक्रवर्ती राजा हुनुपर्छ त्यसको निति मलाई धेरै धनको आवश्यकता पर्दछ मलाई अंश देऊ भनी माग।"

यति कुरा सिकाई राहुललाई भगवान्कहाँ पठाइन्। कुमारले पनि बाबुको अगिल्तिर गई बाल्यस्वभावले साह्रै हिसी लाग्दो गरी हाँस्दै आमाले सिकाएर पठाएको कुरा जम्मै भने। फेरि "वा ! तपाइँको छायाँले मलाई साह्रै आनन्द दिँदो रहेछ !" भन्दै बाल्य-चंचलता देखाउँदै भगवान्सँगै वस्न पुगे।

भगवान् भोजन गरिसकेपछि भुक्तानुमोदन गरी आसनवाट उठी राजभवनबाट बाहिर निस्के। राहुलकुमार पनि "वा ! मलाई अंश दिनोस्" भन्दै पछि-पछि लागे। कुमारलाई कसैले पनि "फर्केर जाऊ" भनी भन्न हिम्मत गर्न

सकेका होइनन् । सात वर्षको सानो कुमार निग्रोधारामसम्म नै पछि-पछि लागे । विहारमा पुगेपछि भगवान् बुद्धले राहुल कुमारलाई संसार-यात्रा मात्रै बढ्ने लौकिक धन दिने इच्छा नगरी संसार यात्रा समाप्त भई निर्वाण-सम्पत्ति प्राप्त हुने सप्तार्यधन दिने अभिलाषा गरी आयुष्मान् सारिपुत्रलाई डाके । सारिपुत्र अगाडि आइपुगेपछि भगवान्ले राहुल कुमारलाई प्रव्रजित गर भनी आज्ञा दिए। भगवान्को आज्ञा पाई सारिपुत्र स्वयं उपाध्याय भई, मौद्गल्यायनलाई आचार्य बनाई राहुल कुमारलाई प्रव्रजित गरे । यसरी सातौं दिनमा राहुल कुमार-लाई पनि प्रव्रजित गर्ने कार्य सुसम्पन्न भयो ।

यसप्रकारले राहुल कुमार पनि प्रव्रजित भए भन्ने सुनेका राजा शुद्धोदन साह्रै दुःखित हुँदै भगवान्कहाँ पुगे । नाति पनि प्रव्रजित भएकोमा साह्रै दुःखमानी भगवान्को समक्ष हृदयको वृतान्त कुरा सुनाई मातापिताको अनुमतिविना कुनै बालक-बालिकालाई प्रव्रजित गराउन नपाइने वर मागी राजा राजभवनतर्फ फर्के । त्यसबेलादेखिन् मातापिताका अनुमतिबिना केटाकेटीहरू प्रव्रजित गर्न नपाइने नियम भगवान्ले बनाइदिए ।

शुद्धोदनको अनागामीत्व

त्यसको भोलिपल्ट पनि भगवान् राजभवनमा भोजनको निति गए । प्रातःकालको भोजनोपरान्त परिषद्लाई धर्मोपदेश गरे । तदोपरान्त राजाले सुख दुःखको कुरा बताउँदै भगवान्-

लाई यसप्रकारले भने—"भन्ते ! तपाइँ उरुवेल वनमा तपस्या गरिरहनु भएको बेलामा एकजना देवता आई आकाशमार्गबाट नै आहार त्याग्नु भएको हुनाले बुद्धत्व प्राप्त गर्नुभन्दा अगाडि नै तपाइँको मरण भयो भनी मलाई सुनाएका थिए ।"

"विश्वास गर्नु भो त, महाराज ?"

"गरिन ।"

"महाराज ! धर्मपाल महाराजको समयमा पनि मेरो मृत्यु भैसक्यो भनी तपाइँकै अगिल्तिर मेरा हाड भनी देखाउन ल्याउँदा पनि तपाइँ पत्याउनु भएको थिएन"—भन्दै भगवान्ले महाधम्मपाल जातकको कथा वताउँदै धर्मोपदेश गरे। धर्मोपदेश गरिसकेपछि राजा शुद्धोदन अनागामी फलमा सुप्रतिस्थित भए ।

यसप्रकारले स्वदेशमा आएकै तेस्रो दिनमा भगवान् बुद्धले भाइ नन्दकुमारलाई प्रव्रजित गराए। सातौं दिनमा छोरा राहुल कुमारलाई प्रव्रजित गरे। सौतेनी आमा प्रजापती गौतमीलाई स्रोतापत्ती मार्ग-फलमा र पिता शुद्धोदनलाई अनागामी फलमा सुप्रतिस्थित गराई पुनः कपिलवस्तु छाडी राजगृहतिर नै फर्के ।

अनाथपिण्डिकलाई बुद्ध-दर्शन

त्यसबखतमा कोशल राज्यमा श्रावस्ती नामक नगरमा साह्रै धनी अनाथपिण्डिक नाम गरेका एकजना सेठ थिए ।

उनको ससुराल राजगृह नगरको एक अति धनी साहु थियो। एकदिन त्यो महाजन आफ्नो ससुराललाई भेट्न भनी एकशय गाडाभरि चोज-वस्तु राखी श्रावस्तीबाट राजगृहतर्फ हिंडे। भगवान् बुद्ध राजगृहमा आएका छन् भन्ने सुनी अनाथपिण्डिक-लाई भगवान् दर्शन गर्ने प्रवल इच्छा भयो। बिहान सबेरै उठी भगवान् भएका ठाउँमा पुगे। अनि भगवान्‌लाई सादर प्रणाम गरी एक छेउमा बसी धर्मोपदेश सुनिरहे। धर्मोपदेश सुनिरहेका महाजनलाई त्यहीं स्रोतापत्ति-फल प्राप्त भयो। तदोपरान्त भगवान्‌लाई "श्रावस्ती नगरमा आउनुहोस्" भनी प्रार्थना गरे। भगवान्‌ले पनि मौन-सम्मति दिए।

अनाथपिण्डकको जेतवन विहार दान

भगवान्‌लाई श्रावस्ती नगरमा आउने निमन्त्रणा गरी फर्केका साहु अनाथपिण्डकले एक-एक योजनको अन्तर पारी पैंतालिस योजनको मार्गमा पैंतालिसैवटा विहार श्रावस्तीसम्म बनाइदिए। एक-एक विहार बनाउन एक-एक लाख गरी जम्मा पैंतालिस लाख खर्च लागेको थियो। अठ्ठार करोड तिरी जेतवन उद्यान पनि किने। त्यस उद्यानमा भगवान् प्रमुख अस्सीजना महाश्रावकहरूको निंति समेत विहार बनाउन लगाए। चंक्रमणस्थान, दिवास्थान, रात्रीस्थान, स्नानगृह, धर्मशाला, सभागृह, इनार तथा बगैंचा आदि अनेक स्थानहरू पनि सुन्दराकारले बनाउन लगाए। विहार बनाउनमा जम्मा

अट्ठार करोड रुपिया खर्च भएको थियो । विहार-निर्माण कार्य सकिएपछि महाजनले भगवान्‌कहाँ खबर पठाए । भगवान् पनि खबर पाउनासाथ हजारौं भिक्षुहरू साथमा लिई राजगृहबाट पैंतालिस योजन मार्ग तय गरी श्रावस्ती आइपुगे ।

भगवान् श्रावस्ती आइपुगे भन्ने खबर सुनेका अनाथपिण्डिकले आफ्नो छोरालाई वस्त्र अलंकारादिले सिंगारी, पाँचशय अरू कुमारहरूको साथमा फूलमाला ध्वजापताकादि समात्न लगाई, तिनीहरूका पछि-पछि अरू पाँचशय कुमारीहरू सहित महासुभद्रा र चूलसुभद्रा नामक आफ्ना दुइजना छोरीहरूलाई पनि वस्त्रालँकारादिले सुसज्जित गराई भगवान्‌लाई लिन पठाए । त्यसपछि आफ्नी गृहिणीलाई पनि त्यस्तै सिंगार्न लगाई पाँचशय स्त्रीहरूको साथमा पठाए । आफूचाहिं सबभन्दा पछाडि पाँचशय उपासकहरू सहित शुद्ध सफेद वस्त्र लगाई भगवान्‌लाई लिन गए । बीच बाटोमा भगवान् भेट भयो । पूजा मान्यादिले स्वागत सत्कार गरी भगवान्‌लाई जेतवन विहारमा ल्याए । त्यहाँ पुगेपछि अनाथपिण्डिकले सुवर्ण-कलशबाट जलधारा बहाई जेतवन विहार भगवान्‌लाई दान दिए । भगवान्‌ले "दानमध्ये विहार दान श्रेष्टोत्तम दान हो"-- भनी समयोचित धर्मोपदेश गरे । भगवान् बुद्धको श्रावस्तीमा पदार्पण भएदेखिन् महिनो दिनसम्म अनाथपिण्डिकले विहारोत्सव गरी अट्ठार करोड धन खर्च गरे । यसप्रकारले साहु अनाथपिण्डिकले जेतवन विहारको निति चवन्न करोड द्रव्य खर्च गरेका थिए ।

उपाली नाउको प्रव्रज्या

महाकारुणिक भगवान् बुद्ध जेतवन विहारमा नौ महीना बसी फेरि राजगृह नगरतर्फ फर्के। त्यहाँबाट पनि घुम्दैफिर्दै अनोमा नदीको किनारमा स्थित मल्ल राजाहरूको सानो देशमा अनुप्रिय नामक आम्रवनमा पुगे।

उता कपिलवस्तुमा महाराजा शुद्धोदनले सबै शाक्य परिवारहरूलाई एकत्रित गरेर भने—"राजन् हो! सिद्धार्थ-कुमार राजभवनैमा बसी राजपाट सम्हालेर बसेको भए आज उनी चक्रवर्ती राजा भैसक्ने थिए। हामी जम्मै उनका परिचारक भैसक्ने थियौं। तर आज उनी यो सुखऐश्वर्य जम्मै त्यागी जगत् हितार्थ सर्वज्ञ बुद्ध हुन पुगे। यस कुरामा तिमीहरू पनि सबैले विचार गरी आफ्ना-आफ्ना कुमारहरूलाई भगवान्-कहाँ लगी प्रव्रजित गराउनु साह्रै उत्तम छ।"

राजाको यस्तो प्रीति वाक्य सुनेका शाक्यकुमारहरू एकै पटकमा एक हजार जवान भगवान्कहाँ गई प्रव्रजित भए। तर त्यसमध्ये महानामादि शाक्यकुलबाट कुनै पनि प्रव्रजित हुन गएन। एकदिन भद्दिय शाक्य राजा, अनुरुद्ध, आनन्द, भगु, किम्भिल तथा देवदत्तादि छ: जना शाक्यहरू आफ्ना-आफ्ना सैन्य लिई वन विहार गरिसकेपछि सकल सैन्यलाई फर्काई पठाई उपालि नामक नाउ एकजनालाई मात्रै साथमा लिई अनुप्रिय वनतर्फ हिंडे! त्यस वनमा पुगेपछि आफूहरूले पहिरेर आएको राजवस्त्र जम्मै फुकाली त्यस नाउलाई दिई

"तिमी घर फर्क" भनी पठाए । उपालि नाउ पनि लुगाको पोको बोकी अलि परसम्म त गयो तर एकाएक उसको मनमा यस्तो विचार उठ्यो—"यी शाक्यकुलका मानिसहरूको रीस बडो नराम्रो छ । यो लुगाको पोको मैले लिएर गएपछि यिनीहरूका आमा बाबुले सोधनी बुझ्नी नै केही नगरी हाम्रा छोराहरूलाई मारेरै पो यसले लुगाको पोको लिएर आएको होला भनी मलाई मार्न पनि बेर लाउँने छैनन् । म मात्रै यस संसारमा दुःख खाएर बसिरहनु किन !"

अनिपछि यो लुगाको पोको जोसुकैले लेओस् भनी एउटा रुखमा झुण्डाई उपालि पनि ती राजकुमारहरू गएको बाटैबाटो अगाडि बढ्यो । तिनीहरूले "तिमी किन फर्क्यौं ? लुगाको पोको खोई नि ?" भनी सोध्दा उपालिले जम्मै वृतान्त कुरा बतायो ।

यसप्रकारले उपालि नाउ समेत ती सातैजना भगवान् बुद्धको समक्ष पुगी बिन्ति गरे—"भगवान् ! शाक्यकुलका मानिसहरू एकदम अभिमानी छन् । सबभन्दा पहिले यो हाम्रो नोकरलाई प्रव्रजित गर्नुहोस् । यसलाई वन्दना गरिसकेपछि मात्रै हामी प्रव्रजित हुन्छौं । यसले गर्दा हाम्रो अभिमान दमन हुनेछ ।"

भगवान्ले पनि तिनीहरूको कुरा सुनी सबभन्दा पहिले उपालिलाई नै प्रव्रजित गरे । त्यसपछि ती अरू छःजना राजकुमारहरू त्यस नाउलाई वन्दना तथा नमस्कार गरिसकेपछि मात्रै प्रव्रजित भए ।

लोकहित

यस किसिमले शान्ति-नायक शाक्यमुनीन्द्र बुद्ध भगवान्ले ठूलो-सानो, धनी-गरीब, छूत-अछूत भन्ने छुद्र विचारको कुनै भेदभाव नराखी सकल मानव-समाज उपर एकै प्रकारको मैत्रीभाव राखी लाखौं प्रव्रज्यापेक्षहरूलाई प्रव्रजित गरे। मानव-समाज हितको निति देशविदेश घुमी उपदेश दिंदै मोक्ष गवेषी अनेक बिद्वानहरूलाई शिक्षा तथा विद्या दान गरे। करोडौं नरनारीहरूलाई दान, शील, भावना, मैत्री तथा प्रज्ञाको उपदेश दिई स्वर्ग र मोक्षको मार्ग देखाइदिए। स्त्री तथा पुरुषको पनि अलग्ग अलग्ग संघ बनाइदिए। उभयपक्षीहरूलाई समानाधिकार दिए। बुद्धिलाई प्रधान स्थानमा राखे। अन्धविश्वासले बुद्धको शिक्षा तथा धर्ममा कहीं स्थान पाएन।

बुद्धत्व प्राप्त गरिसकेपछि भगवान्को प्रथम वर्षावास ऋषिपतन मृगदावनमा बितेको थियो। द्वितीय, तृतीय तथा चतुर्थ वर्षावास चाहिं राजगृह नगरको वेणुवनाराममा बित्यो र पाँचौं वर्षावास चाहिं वैशाली नगरको कूटागार शालामा बिताएका थिए।

पन्द्रहौं परिच्छेद

गौतमीको गृहत्याग

महाराज शुद्धोदन पनि अब साह्रै बूढा भैसकेका थिए। एकदिन राजभवनमा श्वेतछत्रको मनि बसेर ध्यान गर्न लागेका थिए। ध्यान बढाउँदा बढाउँदै अर्हत् भई परिनिर्वाण पनि भए। महाराजको परलोक गमन भएपछि प्रजापति गौतमीको मनमा साह्रै विरक्त उत्पन्न भयो। एकजना नाउ बोलाउन पठाई आफ्नो त्यत्तिको राम्रो केश मुण्डन गर्न लगाइन्, अनि काषायवस्त्र लगाई पाँचशय शाक्य स्त्रीहरू साथमा लिई वैशालीनगरतिर हिंडिन्। महारानी गौतमीले पहिले पनि एक पटक भगवान् निग्रोधाराममा छँदाखेरि प्रव्रज्या हुन मागेकी थिइन्। तर भगवान्ले "प्रव्रजित हुने इच्छा नगर" भनी तीन पटकसम्म पनि रोकेका थिए। तस्मात् आज गौतमी स्वयं आफैले शिरमुण्डन गरी काषायवस्त्र धारण गरी बुद्धको समक्ष प्रव्रजित हुनको निति आइपुगिन्।

प्रजापति प्रव्रज्या

प्रजापति गौतमी कपिलपुरदेखिन् वैशालीनगरसम्म

पैदल नै गइन् । त्यहाँ भगवान् बसिरहेको कुटागार विहारको ढोका अगिल्तिर गई आँखाभरि आँशु गरी बसिरहिन् । त्यस्तो सुख भोगमा बसिरहेकी महारानी जस्ता मानिस शिर मुण्डन गरी काषायवस्त्र धारण गरी पैदलै हिंडेर आई अश्रुमुखी भई ढोकाको अगिल्तिर बसेर रोइरहेकी वृद्धा गौतमीलाई देखेर आयुष्मान् आनन्दले "किन रोइरहनु भएको ?" भनेर सोधे ।

गौतमीले भनिन्—"म यस्ती बूढी भैसकेकी छु भगवान्ले मलाई आजसम्म पनि प्रव्रजित गर्नु भएन । त्यसै-कारणले दुःखमानी रोइरहेकी हुँ ।"

गौतमीको यस्तो उत्तर पाई आयुष्मान् आनन्द भित्र गई भगवान्लाई सबै कुरा बताउँदै भने—"स्त्रीहरूलाई प्रव्रजित गर्नु भएन भनी बाहिर गौतमी रोइरहनु भएको छ । वहाँलाई पनि प्रव्रजित हुने आज्ञा दिनुहोस् ।"

"स्त्री जातिलाई प्रव्रजित गर्ने कुरामा तिमी जिद्दी नगर" भनी तीन-तीन पटकसम्म भगवान्ले भन्नु हुँदा पछि आयुष्मान् आनन्दले भगवान् छेउ यस्तो प्रश्न गरे--"भन्ते ! तपाइँको शासनमा प्रव्रजित भएका स्त्रीहरूले स्रोतापत्यादि मार्ग-फल साक्षात्कार गरी दुःखबाट छुटकारा पाउन सक्दैनन् ?"

"सक्छन्, आनन्द !"

"भन्ते ! त्यसोभए महारानी गौतमीलाई पनि प्रव्रजित गर्नुभयो भने वहाँको जीवन सफल हुनेछ। फेरि वहाँ तपाइँको उपकारक पनि हुनुहुन्छ। वहाँले तपाइँको ठूलो उपकार गर्नु भएको थियो। त्यो बाहेक वहाँ तपाइँको आमा पनि हुनुहुन्छ। मायादेवीको स्वर्गवास भएपछि वहाँले आफ्नो छोरा नन्दलाई धाइआमाहरूलाई दिई तपाइँलाई आफ्नो स्तनको दूध खुवाई पालन गरेकी थिइन्। तपाइँको मलमूत्रादि सफा गरेकी थिइन्। तपाइँ राजमहलबाट निस्कनु भएदेखिन् तपाइँलाई सम्झेर सधैं रोइरहने त्यस्ती बूढी क्षीरदाता आमाको कल्याण गर्नुहोस्।"

आयुष्मान् आनन्दको यस्तो कुरा सुनी भगवान्ले आज्ञा गरे—"आनन्द ! प्रजापति गौतमीले यी आठवटा कठीन नियमहरू पालन गर्न स्वीकार गर्छिन् भने उनको निति त्यही नियम प्रव्रज्या र उपसम्पदा हुने छन्। ती आठवटा नियम यी नै हुन्—

(१) "उपसम्पदा प्राप्त गरेकी स्त्रीले, शय वर्ष नै पुगिसकेकी बूढी भए पनि, आज मात्रै उपसम्पदा प्राप्त गरेको भिक्षुलाई अभिवादन, प्रत्युपस्थान, नमस्कार तथा मान-सत्कारादि आचरण गर्नु पर्दछ।

(२) 'भिक्षुहरूको आश्रय नभएको आवासमा वर्षावास कदापि गर्नु हुँदैन।

(३) "हरेक दोस्रो हप्तामा भिक्षुहरूकहाँ गई यो कुन उपोसथ हो र भिक्षुणीहरूलाई उपदेश दिने कोही भिक्षु छन् कि छैनन् भनी सोध्ने काम गर्नु पर्दछ ।

(४) 'वर्षावास सिद्धिनासाथ भिक्षु भिक्षुणी-संघमा 'दृष्ट श्रुत परिशंकित' नामक तीन प्रकारको पवारणा गर्नु पर्दछ ।

(५) 'नियम उल्लंघन गर्ने भिक्षुणीले दुबै संघ सभामा एकपक्षसम्म मानात्मता पालन गर्नु पर्दछ ।

(६) "दुइ वर्षसम्म छवटा शिक्षा राम्ररी आचरण गरिसकेकी शिक्षमाणविकाले दुबै संघसित उपसम्पदा मागिलिनु पर्दछ ।

(७) 'कुनै प्रकारले पनि भिक्षुहरूको निन्दा नगर्ने र तिनीहरूप्रति अपशब्द प्रयोग नगर्ने व्रत लिनु पर्दछ ।

(८) "भिक्षुहरूप्रति भिक्षुणीहरूले आफ्नो मुख बन्द गर्नु पर्दछ र भिक्षुणीहरूप्रति भिक्षुहरूलाई सधैं मुख खोल्ने अधिकार दिनु पर्दछ ।

"यी आठवटा नियममध्ये कुनै एउटा नियम पनि भिक्षुणीले उल्लंघन गर्नु हुन्न । उक्त आठै नियमप्रति आदर सत्कार तथा भक्ति राखी जीवनभर पालन गर्नु पर्दछ ।

"आनन्द ! प्रजापति गौतमीले यी आठवटा कठीन नियमहरू पालन गर्ने स्वीकार गर्छन् भने तिनको निति प्रव्रज्या र उपसम्पदा त्यही भयो ।"

भगवान् बुद्धको यस्तो आज्ञा सुनी आयुष्मान् आनन्द गौतमीकहाँ गई सबै वृत्तान्त कुरा सुनाए । त्यसबेला गौतमीले भनिन्—"आनन्द ! सौन्दर्यको पूजारी कुनै युवक तथा युवती-लाई सुगन्धयुक्त फूलमाला दिंदा जसरी आनन्द मानेर त्यसले दुबै हात थापी लिई गलामा लाउँछ अथवा जूरोको शोभा बढाउँछ त्यस्तै ती आठवटा कठीन नियमहरू म अत्यन्त गौरव आदरपूर्वक सहर्ष शिरमा थापी लिन्छु । जीवनभर त्यसमध्ये कुनै नियम पनि उल्लंघन नगरी पालन गर्नेछु ।"

शासनको अचिरस्थायी

अनिपछि आयुष्मान् आनन्दले भगवान्को अगिल्तिर गई "गौतमीले ती आठवटा नियम आदरपूर्वक शिरमा थापी लिइन" भनी बताए । यो कुरा सुनी भगवान्ले भने— "आनन्द ! स्त्री जातीलाई तथागतको शासनमा प्रव्रज्या प्राप्त नभएको भए यो श्रेष्ठ ब्रह्मचर्य-शासन हजार वर्षसम्म चिरस्थायी हुने थियो । यस शासनमा स्त्री जातिलाई प्रव्रज्या प्राप्त भएदेखिन् अब अचिरस्थायी हुने भयो । आनन्द ! जसरी लोग्नेमान्छे नभएको खालि स्वास्नीमान्छे मात्रै भएको घरमा चोरले सजिलैसित हमला गर्छ त्यस्तै स्वास्नीमान्छे प्रव्रजित हुने स्थान भएको शासन अचिरस्थायी हुन्छ ।"

"आनन्द ! किरा लागेको धानको बोट जसरी चाँडै ढल्छ त्यसरी नै स्वास्नीमान्छे प्रव्रजित हुने स्थान भएको शासन चाँडै नाश हुन्छ ।"

"आनन्द ! जसरी एउटा बलवान् मानिसले पोखरीको पानी बाहिर नजावस् भनी पोखरीको चारैतिर पर्खाल बनाइदिन्छ त्यसरी नै मैले भिक्षुणीहरूलाई जीवनभर उल्लंघन गर्न नहुने आठवटा कठीन नियमहरू बनाइदिएको छु ।"

यसप्रकारले भिक्षुणीसंघ प्रतिस्थित हुनासाथ हजारौंको संख्यामा स्त्रीहरू गृहत्याग गरी प्रव्रजित भई शील समाधि पुऱ्याई अर्हत् भए ।

नमस्कार नगर्नें

एकदिन भिक्षुणी प्रजापति गौतमी आयुष्मान् आनन्द-कहाँ गई भनिन्—"भन्ते ! भगवान्सित एउटा बर माग्न चाहन्छु । भगवान्ले भिक्षु र भिक्षुणीहरूको बीचमा परस्पर मानसूचक वन्दना गर्ने नियम बनाइदिनु भए अत्युत्तम हुने थियो ।" आनन्दले गौतमीले भनेको कुरा भगवान्लाई सुनाए पछि भगवान्ले भने—"आनन्द ! तथागतले स्त्री जातिलाई वन्दना गर्ने तथा आसनबाट उठी गौरव सत्कार गरी मान गर्ने नियम कहिल्यै बनाउँदैन । दुराख्यात अन्य तीर्थीयहरूको धर्म-विनयमा पनि स्त्री जातिलाई मानसत्कार वन्दनादि गर्ने चलन छैन भनेदेखिन् कसरी तथागतले यस्तो स्वाख्यात धर्म-विनयमा स्त्री जातिलाई वन्दनामानादि गर्ने अनुमति दिन्छ ।"

यति भनेपछि भगवान्ले त्यही कारणमा त्यही विषयमा भिक्षुवर्गलाई उपदेश गर्दै भने—"भिक्षुगण ! स्त्री जातिलाई

अभिवादन, प्रत्युपस्थान, अञ्जलिकर्म तथा मानसत्कारादि गर्नु पर्दैन, जसले गर्दछ त्यसलाई दुष्कृत्यापत्ति हुनेछ[१] ।"

तथागतको धर्म

फेरि एकदिन भिक्षुणी प्रजापति गौतमी भगवान्कहाँ गई अभिवादन गरी यसरी प्रार्थना गरिन्—"भन्ते ! मलाई तपाइँले यस्तो किसिमको एउटा संक्षिप्त धर्मोपदेश गर्नुहोस् जुन धर्मोपदेश सुनी म एक शून्यागारमा बसी अप्रमादी हुन सकूं ।"

गौतमीको यस्तो प्रार्थना सुनी भगवान्ले आज्ञा गरे "गौतमी ! जुन धर्मले वैराग बढाउनुको सट्टा संयोग बढाउँछ, जुन धर्मले असंस्कार बढाउनको सट्टा संस्कार बढाउँछ, जुन धर्मले लोभ, असन्तोष, जनाकीर्ण र आलस्य मात्रै बढाउँछ, त्यो धर्म "न धर्म नै हो, न विनय नै हो, न तथागतको शासन नै हो" भनी तिमीले निश्चयरूपले जान । जुन धर्मले राग घटाउँछ, जुन धर्मले वैराग, बियोग, असंस्कार, अलोभ, सन्तोष, एकान्तता, वीर्य तथा सु-भरता बढाउँछ त्यो धर्म 'धर्म हो, विनय हो, तथागतको शासन हो' भनी तिमीले निश्चयरूपले जानी विश्वास गर ।"

---

१. न भिक्खवे मातुगामस्स अभिवादनं, पच्चुपट्ठानं अञ्जलीकम्मं, सामीचिकम्मं कातब्बं, यो करेय्य आपत्ति दुक्कटस्स । (चुलवग्ग)

यशोधराको प्रव्रज्या

तद्उपरान्त एकदिन कपिलवस्तुमा राजभवनमा एक्लै बसिरहेकी यशोधरादेवीको मनमा यस्तो विचार उत्पन्न भयो—“मेरा स्वामी राजपाट जम्मै त्यागी बुद्ध हुनुभो। पुत्र राहुल पनि प्रव्रजित भएर गैसक्यो। राजमहलमा बसिरहनु भएकी सासू प्रजापति गौतमी पनि सयौं आइमाईहरू सहित प्रव्रजित हुन जानुभो। म मात्रै एक्लै यहाँ श्मशानमा बसे झैं बसी अभिमानी भइरहनु किन! प्रव्रजित भएर जान पाएँ भने छोराको मुख पनि सधैं देख्न पाइनेछ भगवान्‌को दर्शन पनि प्रतिदिन प्राप्त हुनेछ।”

यस्तो विचार गरी विरक्त भई सयौं परिचारिकाहरू साथमा लिई यशोधरादेवी भिक्षुणी-उपश्रयमा गई प्रव्रजित भइन्। प्रव्रजित भैसकेपछि उपाध्यायी र आचार्यहरूका संगमा राहुल र भगवान्‌को दर्शन प्रतिदिन गर्न पाइने गरी श्रावस्तीमा गई बसिन्।

यसप्रकारले भगवान् बुद्धको शासनमा भगवान्‌का सकल परिवार प्रव्रजित भए। ज्ञात्यार्थचर्या पूर्ण गरी भगवान्‌ले बन्धुवर्ग सबैलाई जन्म-मरणको बन्धनबाट छुटकारा पाइने शान्त प्रणितयुक्त निर्वाण-पद प्राप्त गराए।

सोह्रौं परिच्छेद

छैटौंदेखि एकाइसौं वर्षावाससम्म

पाँचौं वर्षाकाल वैशालीनगरको कूटागार शालामा व्यतीत गरिसकेपछि त्यहाँबाट शान्तिनायक अशरणका शरणागत महामुनि भगवान् बुद्धले लोकहित कार्य प्रारम्भ गर्दै नगर-नगर, ग्राम-ग्राम भ्रमण गर्दै धर्मोपदेश गर्दै छैठौं वर्षाबास मंकुल नामक पर्वतमा गएर बिताए। सातौं वर्षाबास चाहिं तार्वातिस देवलोकमा, आठौं भग्गदेशको सुंसुमारगिरि नगरको भेसकला नामक वनमा, नवौं कौशाम्बी नगरको घोषितारामममा, दसौं पारिलेय्यक वनमा, एघारौं मगध राज्यको दक्षिणागिरिको एकनाल नामक ब्राह्मण-ग्राममा, बाह्रौं वेरञ्जा नगरमा, तेह्रौं चालिय पर्वतमा, चौधौं श्रावस्ती नगरको जेतवन विहारमा, पन्ध्रौं कपिलवस्तुको निग्रोधारामममा, सोह्रौं आलवक देशमा, सत्रौं राजगृहको वेणुवनाराम विहारमा, अठारौं चालिय पर्वतमा, उन्नाइसौं पनि त्यहीं, बीसौं पुनः राजगृहमा नै व्यतीत गरी श्रावस्तीमा फर्के। एक्काइसौं वर्षाकाल चाहिं त्यहीं जेतवन महाविहारमा बिताए।

विशाखा उपासिका

त्यसबेला श्रावस्ती नगरमा साह्रै धनी सेठ एकजना थिए। तिनको नाम मृगार थियो। मृगारको पूर्णवर्धन नामक एउटा छोरा पनि थिए। मृगारले छोरा तरुनो भएपछि शाकेत देशमा बस्ने धनञ्जय नाम गरेका एकजना साहुकी छोरीसित उनको विवाह गरिदिए। विशाखा नाम गरेकी ती दुलही भगवान्‌की उपासिका थिइन्। उनी आफ्नो बराज्यू साहु मेन्दकको घर अंग देशमा भद्दिय नामक नगरमा बस्दाखेरि प्रथमवार भगवान् बुद्धको उपदेश सुनी सात वर्षको उमेरमा नै स्रोतापत्ति-फल प्राप्त गरी बुद्ध-शासनमा सुप्रसन्न भैसकेकी थिइन्।

विशाखाको विहार दान

एकदिन उपासिका विशाखा पाँचशय साथीहरू सहित एउटी सखीकहाँ निमन्त्रणामा गएकी थिइन्। त्यहाँबाट फर्कँदा जेतवन विहारमा गई भगवान्‌को दर्शन गरेर मात्रै घर फर्कन्छु भन्ने विचार गरी जेतवनतिर लागिन्। बीच बाटोमा पुग्दा 'भगवान्‌को अगिल्तिर यस्तो बहुमूल्य गहना लगाई जानु उचित पर्दैन भनी गहना जम्मै फुकाली पोका पारी एउटी दासीलाई बोकाइन् र साधारण वस्त्र लगाई विहारभित्र पसिन्। भगवान्‌को अगिल्तिर पुगी सादर अभिवादन गरी एक स्थानमा बसिन्। धर्मोपदेश सुनी-वरि गरिसकेपछि सुप्पिया

आदि उपासिकाहरू सहित भिक्षुहरूसित कुशलवार्ता सोध्दै हरेक आवासमा गई सुख दुःखको कुरा गरी घरतिर फर्किन् । बीच बाटोमा पुगेपछि विशाखाले दासीसित गहना मागिन् । "आच्चे ! गहनाको पोका त विहारमा बिर्सेछु" भनी दासी फर्केर विहारतर्फ दौडन खोजिन् । अनि विशाखाले दासीलाई रोक्दै भनिन्—"दासी ! त्यो गहना आनन्द स्थविरले सच्याएर राखिराख्नु भएको रहेछ भने लिएर नआ । वहाँले छोइसक्नु भएको गहना संघलाई नै अर्पण गर्दछु ।"

दासी हत्तरपत्त दगुर्दै गई हेर्छे त गहनाको पोका आनन्द स्थविरले देखी कसको हो लिन आउला भनी हिफाजत-साथ भरेङमन्तिर सच्याई राखिदिएका रहेछन् । यो देखी दासी फर्केर गई सो कुरा विशाखालाई भनी । अनि विशाखाले "त्यो गहनाका पोका त्यहीं राखेर वहाँहरूको कुनै काम आउने होइन बरू त्यो बेची संघलाई प्रयोजन हुने कुनै वस्तु किनीदिनु उचित होला" भन्ने विचार गरी फेरि दासीलाई त्यो गहनाको पोका लिन पठाइन् ।

गहनाको पोका ल्याइसकेपछि उपासिकाले श्रावस्तीका सुनार तथा ज्वाहारीहरूलाई डाक्न पठाई त्यसको मोल राख्न लगाइन् । तिनीहरूले त्यसको मोल नौ करोड राखे । अनि एउटा मानिसलाई त्यो गहनाको पोका दिई श्रावस्ती नगरमा बेच्न पठाइन् । तर त्यतिको मोल पर्ने गहना किन्ने त्यस नगरमा कुनै धनी निस्केन । बेच्न नसकी फिर्ता ल्यायो । विशाखा आफैंले नौ करोड तिरी त्यो गहना किनेर लिइन् ।

त्यसपछि नौ करोड दाम बोकी उपासिका विशाखा भगवान् बुद्धकहाँ गई निवेदन गरिन् -- "भन्ते ! मैले संघलाई परित्याग गरेको गहनाको दाम यति छ ग्रहण गर्नु होस् ।"

भगवान्ले आज्ञा गरे— 'विशाखा ! आजकल यहाँ श्रावस्तीमा भिक्षुहरू घरै छन् । यस नगरको पूर्वतिर एउटा विहार भए बेश हुनेछ ।"

"हवस्, म यस दामबाट विहारै बनाइदिन्छु ।" भनी विशाखा फर्किन् । अनि विशाखाले श्रावस्तीको पूर्वतिर नौ करोड दाम तिरी विहार बनाउन एक टुका जमीन किनिन् । त्यहाँ तिनले पाँच-पाँच शय कोठा भएका दुइतल्ले एउटा विशाल विहार बनाउन लगाइन् ।

त्यसपछि एकदिन भगवान् बुद्ध बिहान सबेरै ध्यानमा बसी लोकतर्फको विचार गरिरहेका थिए । त्यसबेला भद्रिय नगरमा भद्रिय नै नाम गरेका एकजना साहुको कुलमा उत्पन्न भएको छोराको धर्मावबोध गर्न सक्ने शक्ति छ भन्ने कुरा भगवान्ले थाहपाए । यस्तो कुशल हेतु जानी भगवान्ले भिक्षुसंघ साथमा लिई श्रावस्तीबाट प्रस्थान गरे ।

भगवान् श्रावस्तीबाट हिंड्न आँटे भन्ने खबर सुनेर विशाखा भगवान्कहाँ दगुर्दै गई भनिन्—"भन्ते ! तपाईं भ्रमणमा जान लाग्नु भएको हो कि ?"

भगवान्ले भने —"हो विशाखा ।"

निश्चय नै भगवान् जान आँटेका हुन् भन्ने बुझी विशाखाले भनिन्--'भन्ते ! यतिका धन खर्च गरी विहार बनाउन लागिरहेको छु । तपाईं जानुभो भने यो काम कसरी पूर्ण होला ? बरू कुनै एउटा भिक्षुलाई नियुक्त गरी जानु भएमा उत्तम होला कि ।"

भगवान्ले भने—"त्यसोभए कुनै एकजना भिक्षुको पात्र मागी लिनु ।"

यद्यपि विशाखाको आयुष्मान् आनन्दप्रति विशेष भक्ति थियो । तापनि विहार बनाउने काममा आयुष्मान् महामौद्गल्यायनको ऋद्धिद्वारा धेरै उपकार हुन सक्ने बुझी उनैको पात्र मागिन् । उनले विशाखालाई पात्र दिँदै भगवान्को मुख हेरे । उनको आशय बुझी भगवान्ले भने--"मौद्गल्यायन ! आफ्नो परिवारलाई लिई तिमी फर्क ।"

भगवान्को आज्ञा पाई आयुष्मान् महामौद्गल्यायन आफ्नो परिवारसहित श्रावस्तीमा नै बसे ।

भगवान् श्रावस्तीबाट प्रस्थान गरी नौ महीना जति देश भ्रमण गरी प्राणीहरूलाई धर्मामृत-पान गराउँदै पुनः श्रावस्तीमा नै फर्के । विशाखाद्वारा निर्मित विहार पनि पूर्ण भैसकेको थियो । त्यसकारण उपासिका विशाखाले भगवान् प्रमुख भिक्षुसंघलाई त्यस विहारमा वर्षावास गराई अत्यालंकारले महोत्सव मनाइन् । चार महीनासम्म उत्सव गर्दा विशाखाको अर्को नौ करोड धन खर्च भएको थियो । जमीन

किन्दा नौ करोड, विहार बनाउँदा नौ करोड र उत्सव गर्दा नौ करोड गरी जम्मा सत्ताइस करोड दाम खर्च गरी भगवान् प्रमुख भिक्षुसंघलाई विशाखाले त्यो नवनिर्मित विहार दान गरिन्। पूर्वदिशातिर रहेको हुनाले त्यस विहारको नाम पनि 'पूर्वाराम' भन्ने रह्यो।

विशाखाको त्यस नवनिर्मित विहारमा भगवान्ले बाइसौं वर्षावास बिताए। चवालिसौं वर्षावाससम्म पनि भगवान् श्रावस्तीमा नै बसे। पैंतालिसौं अन्तिम वर्षावास भगवान्ले वैशालीको वेलुवग्राममा बस्नुभयो[1]।

समर्थ भिक्षुहरू

महाकारुणिक तथागत बुद्धले पैंतालीस वर्षसम्म परार्थचर्या पालन गरी देशविदेश भ्रमण गर्दै देवसहित सकल मनुष्यहरूलाई अमृतपान गराउँदै हिंडेका थिए। यति समय भित्रमा उनको शासनमा उनको त्रिविध तथा नवाङ्ग बुद्धशासन बुझेका ग्रन्थी-कारण फुकाउन सक्ने सामर्थ्य भएका विस्तृत अर्थलाई संक्षिप्त र संक्षिप्त अर्थलाई विस्तृत पारी सहेतुक-सप्रमाणिक गरी बुझाउन सामर्थ्य भएका एकसेएक समर्थवान भिक्षु र भिक्षुणीहरू धेरै संख्यामा भए। उपासक र उपासिका-

---

१. सं. नि. V. पृ. १३०: गिलानसुत्तं; दी. नि. II. पृ. ७९: महापरिनिब्बानसुत्तं र बु. रा.–१, पृ. १५३.

हरूमा पनि त्यस्ता सामर्थ्य भएका पुरुष र स्त्रीहरूको संख्या कम भएन ।

(१) चिर-रात्रज्ञहरूमा अग्रगण्य कौण्डन्य महास्थविर, (२) प्रज्ञावान्हरूमा श्रेष्ठ सारिपुत्र महास्थविर, (३) ऋद्धिवान्हरूमा अग्रगण्य महामौद्गल्यायन महास्थविर थिए, (४) धुतङ्ग-धारीहरूमा श्रेष्ठ महाकाश्यप महास्थविर तथा (५) दिव्यचक्षु लाभ गरेकाहरूमा अग्रगण्य अनुरुद्ध महास्थविर थिए, (६) उच्च कुलिनहरूमा अग्रगण्य भद्रीय महास्थविर थिए, (७) मधुर स्वरहरूमा अग्र लकुण्टक भद्दिय महास्थविर, (८) सिंहनाद गर्नेहरूमा पिण्डोलभारद्वाज महास्थविर अग्र थिए, (९) धर्मकथिकहरूमा पूर्ण मन्त्राणी पुत्र महास्थविर, (१०) संक्षिप्त कुरा बुझी विस्तारपूर्वक उपदेश गर्नेहरूमा महाकात्यायन महास्थविर, (११) मनोमयऋद्धि लाभीहरूमा चुल्लपन्थ महास्थविर अग्र थिए, (१२) अरूप ध्यानीहरूमा अग्र महापन्थ महास्थविर, (१३) निक्लेश विहारीहरूमा श्रेष्ठ सुभूति महास्थविर, (१४) जङ्गलबासीहरूमा रेवत महास्थविर अग्रगण्य थिए, (१५) ध्यानीहरूमा अग्रगण्य कंखारेवत महास्थविर थिए, (१६) वीर्यवान्हरूमा अग्रगण्य सोण कोलिविस महास्थविर, (१७) कल्याण वार्ता गर्नेहरूमा अग्र सोण कुटिकण्ण महास्थविर, (१८) लाभीहरूमा अग्र सीवलि महास्थविर, (१९) श्रद्धाधिकहरूमा अग्र वक्कली महास्थविर, (२०) शिक्षाकामीहरूमा अग्र राहुल महास्थविर,

(२१) श्रद्धाले प्रव्रजित भएकाहरूमा अग्र रट्ठपाल महास्थविर, (२२) सलाक ग्रहण गर्नेहरूमा कुण्डधान महास्थविर, (२३) प्रतिभाण प्राप्त गरेकाहरूमा अग्र वंगीस महास्थविर, (२४) प्रासादिक हुनेहरूमा उपसेन वङ्गन्तपुत्र महास्थविर, (२५) शयनासन तयार पार्नेहरूमा दब्बमल्लपुत्र महास्थविर, (२६) देवगणहरूका मनपरेकाहरूमा अग्र पिलिन्दवच्छ महास्थविर, (२७) तुरुन्त अभिज्ञालाभीहरूमा अग्र वाहिय दारुचीरिय महास्थविर थिए, (२८) व्यक्त कथिकहरूमा श्रेष्ठ कुमार-काश्यप महास्थविर तथा (२९) प्रतिसंभिदा लाभीहरूमा श्रेष्ठ महाकोट्ठित महास्थविर थिए। यी बाहेक (३०) बहु-श्रुतहरूमा, स्मृतिवान्हरूमा बुद्धिवान्हरूमा तथा उपस्थाक-हरूमा अग्रगण्य आनन्द महास्थविर थिए। (३१) महापरिवार प्राप्त भएकाहरूमा अग्र उरुवेल काश्यप महास्थविर तथा (३२) कुल प्रसन्नकर्ताहरूमा अग्र कालुदायी महास्थविर थिए। (३३) निरोगीहरूमा अग्र वक्कुल महास्थविर, (३४) पूर्वानु-स्मृतिज्ञान भएकाहरूमा अग्र सोभित महास्थविर तथा (३५) विनयधरहरूमा अग्र उपालि महास्थविर थिए। (३६) भिक्षुणीहरूलाई अति उपदेश दिनेहरूमा नन्दक महास्थविर, (३७) इन्द्रिय संयमी हुनेहरू मध्येमा नन्द महास्थविर, (३८) भिक्षुहरूलाई अति उपदेश गर्नेहरूमध्येमा महाकप्पिन महास्थविर, (३९) तेजधातुकुशल हुनेहरूमध्येमा सागत महास्थविर, (४०) प्रतिभान अर्थात् बुझ्नसक्नेहरूमध्येमा राध महास्थविर र (४१) रुक्ष चीवर लगाउनेहरूमध्येमा

मोघराज महास्थविर अग्र थिए। यसप्रकारले बुद्धशासन अन्तर्गत धेरै समर्थवान भिक्षुहरू भए।

समर्थ भिक्षुणीहरू

भिक्षुणीहरूमा पनि समर्थवान् स्त्रीहरू कम थिएनन्। (१) प्रजापति गौतमी चिररात्रज्ञहरूमा अग्र थिइन्। (२) खेमा महास्थविरनी प्रज्ञावान्हरूमा अग्र, (३) उप्पल-वण्णा महास्थविरनी ऋद्धिवान्हरूमा अग्र र (४) पटाचारा महास्थविरनी विनयधरहरूमा अग्र थिइन्। (५) धर्मकथिक-हरूमा अग्र धम्मदिन्ना महास्थविरनी तथा (६) ध्यानीहरूमा अग्र नन्दा महास्थविरनी थिइन्। (७) वीर्यवान्हरूमध्येमा अग्र सोणा महास्थविरनी थिइन्। (८) दिव्यचक्षु लाभीहरूमा अग्र सकुला महास्थविरनी थिइन्। (९) भद्दा कुण्डलकेशा महास्थविरनी तुरुन्त अभिज्ञालाभीहरूमा अग्र थिइन्। (१०) पूर्वानुस्मृतिवान्हरूमा अग्रगण्या भद्रा कापिलानी महास्थविरनी थिइन्। (११) भद्दकच्चाना (यशोधरा) महास्थविरनी महाज्ञानलाभीहरूमा अग्र थिइन्। (१२) रुक्षचीवर लगाउने-हरूमा अग्र कृशागौतमी महास्थविरनी थिइन् र (१३) श्रद्धाविमुक्तिमा सिगालकमाता स्थविरनी अग्र थिइन्। यी बाहेक समर्थ भिक्षुणीहरू अरू पनि बुद्ध-शासनमा धेरै थिए।

समर्थ उपासकहरू

(१) सर्वप्रथम बुद्धको शरण जाने उपासकहरूमा अग्र

तपुस्सभल्लुक थिए। बुद्ध-शासनमा दाताहरूको पनि ठूलो महत्व थियो। साहु अनाथपिण्डिकको दानकार्य महान् थियो। त्यसबेलाका सर्वश्रेष्ठ दानीहरूको नामावलीमा उनैको नामले प्रथम स्थान प्राप्त गरेको थियो। (२) त्यसकारण उनलाई दानी उपासकमा अग्र पनि भनिन्थ्यो। यिनी बाहेक उपासक-हरूमा अरू पनि समर्थवान्हरू थिए। (३) चित्तगृहपति उपासक धर्मकथिकहरूमा श्रेष्ठ थिए। (४) चतुसंग्रह वस्तु उपकार गर्नेहरूमा अग्र हत्थालवक उपासक तथा (५) प्रणीत दान गर्नेहरूमा अग्र महानाम शाक्य थिए। (६) वैशाली नगरमा बस्ने उग्ग गृहपति नामक उपासक मनपराउने दान गर्नेहरूमा अग्रगण्य थिए। (७) संघ उपस्थाकहरूमा अग्र उग्ग गृहपति तथा (८) निश्चल प्रसन्न व्यक्तिहरूमा अग्र सूरअम्बट्ठ थिए। (९) व्यक्ति प्रसन्नहरूमा अग्र जीवक वैद्य र (१०) विश्वासीहरूमा अग्र नकुलपिता आदि धेरै समर्थवान् उपासक-हरू थिए।

समर्थ उपासिकाहरू

(१) सर्वप्रथम बुद्धको शरण जाने उपासिकाहरू-मध्येमा उरुवेलवासी सेनीयकी छोरी सुजाता उपासिका अग्र थिइन्। उपासिकाहरूमा पनि अग्रगण्य स्त्रीहरू कम थिएनन्। (२) विशाखा महोपासिकालाई दानकार्यमा कसैले भेट्टाउन सकेका थिएनन्। त्यसैले उनी दायिकाहरूमध्येमा अग्र थिइन्।

(३) खुज्जुत्तरा नामक उपासिका बहुश्रुतहरूमा श्रेष्ठ थिइन् । (४) मैत्री विहारीहरूमा महारानी श्यामावती र (५) ध्यानी-हरूमा राजगृहका सुमन नामक महाजनकी छोरी उत्तरा नै अग्र थिइन् । (६) प्रणीत दानदिनेहरूमा अग्र सुप्पवासा कोलिय राजकुमारी थिइन् । (७) रोगी सेवा गर्नेहरूमा अग्र उपासिका सुप्पिया थिइन् । (८) निश्चल प्रसन्नहरूमा कात्यायनी अग्र, (९) विश्वासीहरूमा अग्र नकुलमाता, (१०) सुन्नु मात्रले प्रसन्न हुनेहरूमा अग्र कुररघर नामक देशमा रहेकी काली उपासिका थिइन् ।

यसप्रकारले भगवान् बुद्धको शासन तथा धर्म-विनयमा एकसेएक समर्थवान् श्रेष्ठ भिक्षु तथा भिक्षुणी उपासक तथा उपासिकाहरू भए ।

(चतुर्थ खण्ड)

(अपरिहानीय धर्मदेशनादेखि परिनिर्वाणसम्म)

सत्रौं परिच्छेद

अपरिहानीय धर्मोपदेश

भगवान् बुद्धले शासनधर भिक्षु, भिक्षुणी, उपासक तथा उपासिकाहरू तयार पारी संसारमा शान्ति-धर्म प्रचार गरी जेतवन विहारमा चवालीसौं वर्षावास बिताए। त्यहाँबाट पनि ठाउँ-ठाउँमा धर्मोपदेश गर्दै राजगृहमा आई वेणुवनको कलन्दकनिवापमा आएर आराम गरे। त्यसवखतमा भगवान्को उमेर अस्सी वर्ष पुगिसकेको थियो। राजा अजातशत्रुले वज्जीहरूसित युद्ध-घोषणा गर्ने कुरा सोचिरहेका थिए। भगवान् वेणुवनमा आइपुगेका छन् भन्ने सुनेका अजातशत्रुले वस्सकार नामक एकजना ब्राह्मण महामन्त्रीलाई भगवान्कहाँ गई वज्जीहरूको कुरा बुझेर आऊ भनी पठाए। त्यो ब्राह्मण भगवान् भएको ठाउँमा गई सादर प्रणाम गरी एउटा आसन

ग्रहण गरी बसे। भगवान्‌ले त्यस ब्राह्मणबाट अजातशत्रुको विचार वृतान्त सुनिसकेपछि यसप्रकारले आज्ञा गरे— "ब्राह्मण ! जबसम्म ती वज्जीहरूले मैले केही दिन अगाडि सारन्दद चैत्यस्थानमा वताएको सातवटा अपरिहानीय धर्म[1] पालन गरिरहने छन् तबसम्म उनीहरूको परिहानी असम्भव छ अर्थात् उनीहरूको कुनै प्रकारले हानी नोक्सानी हुने छैन।"

यो कुरा सुनी वस्सकार ब्राह्मणले भने—"भगवान् ! यी सातवटा नियममध्ये एउटाको मात्र पालन गरिरहे पनि कुनै प्रकारको हानी हुने छैन भनेदेखि सातैवटा नियम

---

१. सात अपरिहानीय धर्म :—

"(१) आपसमा बराबर जम्मा भई एकत्रित हुनु। (२) सबै एक गोल भई मिल्नु, सबै एकैमती भई उठ्नु (उन्नति गर्नु), सबै मिलेर काम गर्नु। (३) प्रज्ञप्त गरी नराखेकोलाई प्रज्ञप्त नगर्नु प्रज्ञप्त गरिराखेकोलाई नबिगार्नु तथा प्रज्ञप्त गरिराखेको पूराना वज्जीहरूको धर्म (नीति) पालन गर्नु। (४) आफूभन्दा उमेरमा पाकाहरूको मानसत्कार गर्नु तथा उनीहरूको आज्ञा मान्नु। (५) अन्यजनका स्त्रीहरूलाई तथा कन्याकुमारीहरूलाई बलात्कार गरी हरण नगर्नु। (६) आफ्ना पूज्यस्थानमा तथा पूज्यहरूलाई पहिलेदेखिन् दिएर आएको पूजादि दान दिनु। (७) अर्हत् आदि धार्मिक श्रमण ब्राह्मणहरूको राम्रोसित हेरविचार गर्नु।" अं. नि–७, पृ. १६४: वस्सकारसुत्तं।

तिनीहरूले पालन गरिरहेका छन् भने अब भन्नु नै के बाँकी रह्यो र ?"

यति भनी त्यो ब्राह्मण भगवान्‌लाई वन्दना तथा प्रदक्षिणा गरी फर्के ।

वस्सकार ब्राह्मण फर्किसकेपछि भगवान्‌ले आयुष्मान् आनन्दलाई भनी राजगृहमा रहेका सकल भिक्षुबन्धुहरूलाई त्यहाँ भेला गराए । सकल भिक्षुहरू जम्मा भैसकेपछि भगवान् सभागृहमा गई धर्मासनमा बसी यस्तो आज्ञा गरे— "भिक्षुगण ! जुनबेलासम्म तिमीहरूले यो सातवटा अपरिहानीय धर्म राम्रोसित पालन गरेर बसिरहनेछौ त्यसबेलासम्म तिमीहरूको बृद्धि (उन्नती) बाहेक अबृद्धि तथा परिहानी हुने छैन ।"

ती सातवटा अपरिहानीय धर्महरू यी नै हुन्—

(१) "भिक्षुहरू बराबर एकत्रित भई जम्मा हुनु ।

(२) "सबै एकत्रित भई भेला हुनु, सबै एकत्रित उठ्नु तथा सबै एकगठ भई काम-कारवाईमा लाग्नु ।

(३) "तथागतले प्रज्ञप्त नगरेकोलाई प्रज्ञप्त नगर्नु, प्रज्ञप्त गरिराखेको शिक्षा नियमलाई नबिगार्नु तथा प्रज्ञप्त गरिराखेका शिक्षा नियमको पालन गर्नु ।

(४) 'तृष्णाको वशमा नपर्नु ।

(५) "आफूभन्दा उमेरमा पाको भिक्षुहरूको गौरवादि मानसत्कार गर्नु तथा उनीहरूले भने बमोजिम गर्नु ।

(६) "जंगलबासको अभिलाषा गर्नु ।

(७) "स्मृतिवान् भएर बस्नु र नआइसकेका शीलवान् सब्रह्मचारीहरूको सुखकामना गर्नु ।"

यी बाहेक अरू पनि छवटा अपरिहानीय धर्महरू छन्—

(१) "सब्रह्मचारीहरू उपर अगाडि पछाडि जहाँ तहीं कायिक मैत्रीभाव राख्नु ।

(२) "सब्रह्मचारीहरू उपर वाचसिक मैत्रीभाव राख्नु ।

(३) "सब्रह्मचारीहरू उपर मानसिक मैत्रीभाव राख्नु ।

(४) "धर्मपूर्वक लाभ भएको चतुप्रत्यय वस्तु सब्रह्मचारीहरूमा बाँडिदिनु ।

(५) "सब्रह्मचारीहरूसित समानरूपले शील-पालन गर्नु ।

(६) "सब्रह्मचारीहरूले जस्तै श्रेष्ठोत्तम सम्यक्दृष्टि राखी बस्नु ।"

यसप्रकारले भगवान्ले भिक्षुहरूलाई अनेक तरहले अपरिहानीय धर्मोपदेश गर्दै "शील भनेको यस्तो हुनु पर्दछ । समाधी भनेको यस्तो हुनु पर्दछ । प्रज्ञा भनेको यस्तो हुनु पर्दछ । शीलको बृद्धि गर्दै लगेमा समाधीको फल महान् भएर

आउँछ । समाधी बृद्धि गर्दै लगेमा प्रज्ञाको फल महान् भएर आउँछ र प्रज्ञा बृद्धि गर्दै लगेमा चित्त आस्रवबाट मुक्त हुन्छ" भनी दयापूर्वक भिक्षुहरूलाई सम्झाइदिए ।

बुद्धको उपदेश

त्यसको केही समयपछि भगवान् त्यहाँबाट राजगृह र नालन्दाको बीचमा रहेको अम्बलट्ठिक नामक वनमा गए ।

त्यहाँ पनि भगवान्ले अनेकविध शील, समाधी तथा प्रज्ञाको बारेमा भिक्षुहरूलाई उपदेश दिए । त्यहाँबाट भगवान् नालन्दामा पावारिक नामक आम्रवनमा गए । त्यहाँ पनि धर्मोपदेश गर्दै केही दिन बसी पाटलिग्रामतर्फ गए । त्यस ग्राममा रहेका उपासक उपासिकाहरूलाई अनेक प्रकारले धर्मोपदेश गरी तिनीहरूलाई स्वर्ग र मोक्षको बाटो देखाइदिए । त्यहाँबाट उनी कोटी नामक गाउँमा पुगे । त्यहाँ पनि आर्यशीलादिको बारेमा उपदेश दिई केहि दिन त्यहीं आराम लिई नादिक नामक गाउँमा गए । त्यहाँबाट वैशाली नगरमा पुगे । वैशाली नगरमा अम्बपालीको आम्रवनमा बसी भिक्षुहरूलाई जम्मा गराई "स्मृतिवान् भएर रहनु नै बुद्धहरूको अनुशासन हो" भनी सतिपट्ठानको उपदेश गरे । त्यहाँ केही दिन व्यतीत गरी धेरै भिक्षुहरू साथमा लिई त्यहाँबाट वेलुव नामक गाउँमा गए ।

भगवान्को अन्तिम वर्षावास

वेलुव-ग्राममा पुगेपछि अनेक प्रकारले भिक्षुहरूलाई

उपदेश दिँदै शास्ताले यस्तो आज्ञा गरे—"भिक्षुगण ! वर्षाकाल आइपुग्यो । अब तिमीहरू पनि आफ्ना आफ्ना मित्रहरूकहाँ चिन्हेजानेकाहरूकहाँ तथा विश्वासीहरूकहाँ गई वर्षावास गर्न जाऊ । म चाहिं यहीं वेलुव-ग्राममा नै वर्षावास गर्दछु ।"

भगवान्को आज्ञा मानी सकल भिक्षुहरू वैशाली नगरको चारैतिर वर्षावास गर्न गए । भगवान् बुद्धले चाहिं त्यहीं वेलुव-ग्राममा नै वर्षाकाल बिताउन बसे ।

भगवान्को पैंतालिसौं तथा अन्तिम वर्षावास पनि यही हो ।

बुद्ध-शासनमा गुरुमुष्ठि छैन

वर्षावास गरिरहेकै अवस्थामा शाक्यमुनि भगवान्लाई ठूलो रोग लाग्यो । उनले सकल पीडालाई ध्यानबलले सहिरहे । आखिरमा शारीरिक वेदनालाई ध्यान-बलले नै दमन गरी आफ्नै वीर्यबलले रोग निको पारे । त्यसपछि एकदिन विहारको पछिल्तिरको एउटा रुखमनि रहेको आसनमा बसिरहेका थिए । त्यहीबेला त्यहाँ आयुष्मान् आनन्द आई भगवान् बिरामी हुँदा आफ्नो मनमा उत्पन्न भएको दुःख र शोकका कुराहरू भगवान्लाई बताए । भगवान्को अन्तिम उपदेश तथा अववाद सुन्ने अभिलाषा उत्पन्न भएको कुरा पनि भने । अनि महाकारुणिक त्रैलोकाचार्य भगवान्ले आनन्द स्थविरलाई आमन्त्रण गर्दै यस्तो आज्ञा गरे—

"आनन्द ! अब मसित तिमीहरूले पाउनु पर्ने केही बाँकि रहेन । धर्मको विषयमा मसित गुरुमुष्ठि भएको होइन[1] । मैले बताउनु पर्ने कुराहरू जम्मै बताइसकेको छु । अब मेरो उमेर पनि अस्सी वर्षको भैसकेको छ । बूढो भैसकेको छु । मेरो शरीर जीर्ण भैसकेको छ । पुरानो थोत्रो गाडा जस्तो भैसकेको छु । त्यसो हो तापनि आनन्द ! जुनबेला तथागत (म) समापत्ति ध्यानमा बस्छन् त्यसबेला उनको (मेरो) शरीरमा कुनै प्रकारको दुःखको अनुभव हुँदैन । तस्मात् आनन्द ! अनन्य शरण भई आफ्नो द्वीप आफै भई आफ्नो शरण पनि आफै भई बस्ने कोशिश गर । धर्म द्वीप, धर्म शरण भएर बस्ने यत्न गर । अन्य शरण भएर बस्ने प्रयत्न नगर !"

एकदिन बिहान सबेरै पात्र चीवर धारण गरी वैशाली नगरमा भिक्षाटन गरी भोजन गरिसकेपछि आनन्द स्थविरलाई साथमा लिई दिनको समय व्यतीत गर्न भगवान् चापाल नामक वनमा गए । त्यहाँ भगवान्ले आनन्द स्थविरलाई 'आनन्द ! इच्छा गरे भने तथागतहरू ऋद्धिबलद्वारा कल्पान्तसम्म पनि बाँच्न सक्दछन्" भनी तीन तीन पटकसम्म आज्ञा गर्दा आनन्द स्थविरले "त्यसोभए भन्ते ! कल्पान्तसम्म रहनुहोस् त" भनी प्रार्थना गर्न सकेका होइनन् । त्यसपछि भगवान्ले "समयलाई

---

१. "नत्थानन्द, तथागतस्स धम्मेसु आचरियमुट्ठि ।" (दी. नि. II. पृ. ८०: महापरिनिब्बानसुत्तं ।)

बुझ" भनी आज्ञा गरेपछि आनन्द स्थविरले भगवान्लाई वन्दना गरी त्यहींको एउटा रुखमनि गएर बसे ।

मारको प्रार्थना

आनन्द गएको एकैछिनपछि वशवर्ती मार आई भगवान्लाई प्रार्थना गरे—'भन्ते ! चाँडै महापरिनिर्वाण हुनुहोस् !" यसरी आएर मारले भगवान्लाई यस्तो भनेको यस पटक मात्रै होइन । अगाडि पनि धेरै पटक मारले महापरिनिर्वाणको निति प्रार्थना गर्न आएका थिए । त्यसबेला मारले भगवान्बाट यसप्रकारको उत्तर पाएका थिए—"हे मार ! जुनबेलासम्म मेरो शासनमा धर्म बुझेका धर्मधर तथा शासनधर भिक्षु, भिक्षुणी, उपासक तथा उपासिकाहरू एकसेएक समर्थवान् हुंदैनन् त्यसबेलासम्म म परिनिर्वाण हुँदिन ।"

त्यसकारण अब त्यो मार आई प्रार्थना गर्न थाले—"भन्ते ! तपाईंको शासनमा एकसेएक समर्थवान् भिक्षु, भिक्षुणी, उपासक तथा उपासिकाहरू भैसके । अब चाँडै परिनिर्वाण हुनुहोस् ।"

भूकम्प

त्यसपछि मारको प्रार्थना पनि भएको तथा पहिले पनि उनलाई वचन दिइराखिसकेको हुनाले फेरि कल्पान्तसम्म[1]

---

१. 'कल्पान्तसम्म' भनेको 'आयुकल्प' लाई भनिएको हो ।

बस्नलाई पनि कसैले प्रार्थना नगरेको हुनाले भगवान् तथागतले मारलाई आज्ञा गरे—"आजको तीन महीनापछि तथागत (म) परिनिर्वाण हुनेछ ।" यसप्रकारले मारलाई महापरिनिर्वाण हुने वचन दिई भगवान्ले आयुसंस्कार छाडिदिए । त्यसवखतमा अति भयानक तरीकाले भूकम्प भयो ।

आनन्द स्थविरको प्रार्थना

भूकम्प भएको देखेर आनन्द स्थविर के कारणले भूकम्प भयो भनी भगवान् बसेको स्थानमा गई भूमिकम्पको कारण सोधे । भगवान्ले यसरी आज्ञा गरे–"आनन्द ! भूमिकम्प हुने कारण आठवटा छन् । के के भने—(१) यो महापृथ्वी पानीमाथि प्रतिस्थित भैरहेको छ । पानी हावामाथि प्रतिस्थित छ । हावा आकाशस्थ छ । यस्तो समय आउँछ जुन समयमा बेस्सरी हूरी आई पानी चल्न थाल्दछ पानी चलेपछि भूमिकम्प हुन थाल्दछ ।

(२) ऋद्धिवान् श्रमण ब्राह्मण अथवा देवताहरूले पनि भूकम्प गराउन सक्दछन् ।

(३) बोधिसत्व तुषित लोकबाट वर्ली स्मृतिपूर्वक मातृ गर्भमा प्रवेश गर्ने समयमा पनि भूकम्प हुन्छ ।

(४) बोधिसत्व मातृ गर्भबाट स्मृतिपूर्वक निस्कने समयमा पनि भूकम्प हुन्छ ।

(५) तथागतलाई सम्यक्सम्बोधिज्ञान अवबोध हुने बेलामा पनि भूकम्प हुन्छ ।

(६) तथागतले अनुत्तर धर्मचक्र चलाउने बखतमा पनि भूकम्प हुन्छ ।

(७) तथागतले स्मृतिपूर्वक आफ्नो आयुसंस्कार छोड्ने बखतमा पनि भूकम्प हुन्छ ।

(८) तथागत अनुपादिशेष महापरिनिर्वाण हुने बखतमा पनि भूकम्प हुन्छ ।

"आनन्द ! यी आठ कारणले लोकमा भूकम्प हुन्छ । यीमध्ये यो चाहिं भूकम्प तथागतले (मैले) आफ्नो आयुसंस्कार स्मृतिपूर्वक छोडेकोले भएको हो । आजको तीन महीनापछि मेरो परिनिर्वाण हुनेछ ।"

भगवान्‌को यस्तो कुरा सुनी आनन्द स्थविरले भगवान्‌लाई कल्पान्तसम्म रहनुहोस् भनी प्रार्थना गरे । अब पछि परिसक्यो भनी भगवान्‌ले स्वीकार गरेनन् । आनन्द स्थविर अश्रुमुखी भई दुःख मानेको देखी भगवान्‌ले उनलाई अनेक प्रकारले संयोग र वियोगको उपदेश दिई बोध गराए ।

तदुपरान्त भगवान् कुटागार शालामा गई आनन्द स्थविरलाई भनी वैशाली नगरमा रहेका सकल भिक्षुहरूलाई जम्मा गराउन लगाए । अनि तिनीहरूलाई आफूले अवबोध गरिराखेको चारवटा सतिपट्ठान, सम्यग्प्रधान, चारवटा ऋद्धिपाद, पञ्चेन्द्रिय, पञ्चबल, सप्तबोध्यङ्ग तथा आर्याष्टाङ्गिक मार्गादि ज्ञान-गुण-धर्मको उपदेश दिंदै भगवान्‌ले भने—

"भिक्षुगण ! संस्कार भनेको चीज नित्य कहिल्यै हुँदैन । यसको स्वभावै विनाश तथा अनित्य हुनु हो । त्यसकारण भिक्षुगण ! तिमीहरू अप्रमादी होऊ, कुनै कुरामा नभूली गुण धर्म सम्पादन गर्दै आफ्नो जीवन सुधार्ने कोशिश गर ! आजको तीन महीनापछि तथागतको (मेरो) परिनिर्वाण हुनेछ ।"

यस्तो अववाद दिइसकेपछि भगवान्ले फेरि आज्ञा गरे--

"म बूढो भैसकेको छु । मेरो आयु पनि अब धेरै छैन । तिमीहरूसित छुट्टिने बेला नजीकै आइसकेको छ । प्रमादलाई छाडी तिमीहरू शीलवान् होऊ, स्मृतिवान् होऊ । सुसमाहित भई चित्तको रक्षा गर्ने प्रयत्न गर । जसले अप्रमादी भई विनय-धर्ममा लागी जन्म-मरणको दुःखबाट छुटकारा पाउँछ, उही यस संसारको दुःखको बन्धनबाट मुक्त हुन्छ[1] ।"

---

१. "परिपक्को वयो मय्हं परित्तं मम जीवितं ।
पहाय वो गमिस्सामि कतम्मे सरणमत्तनो ।।
अप्पमत्तो सतिमन्तो सुसीला होथ भिक्खवे ।
सुसमाहितसङ्कप्पो सचित्तमनुरक्खथ ।।
यो इमस्मिं धम्म विनये अप्पमत्तो विहेस्सति ।
पहाय जातिसंसारं दुक्खस्सन्तं करिस्सति ।।" (दीघनिकाय)

अट्ठारौं परिच्छेद

प्रजापति गौतमी र यशोधरा भिक्षुणीको परिनिर्वाण

भगवान् बुद्ध परिनिर्वाण भएर जाने भए भन्ने समाचार भिक्षुणी-आश्रममा पनि पुग्यो। यो खबर सुनेका प्रजापति गौतमी हत्तरपत्त दौड्दै गई आफू पनि परिनिर्वाण हुने ईच्छा भगवान्को समक्ष प्रकट गरिन्। भगवान्ले यिनी पनि अब एकशय बीस वर्ष पुगिहालिन् भनी परिनिर्वाणको वचन दिए। अनि गौतमी महास्थयिरनी अनेक ऋद्धि प्रातिहार्य देखाउँदै परिनिर्वाण भएर गइन्। त्यसपछि महास्थविरनी यशोधरा देवी पनि अपराध क्षमा मागी भगवान्को वचन लिई नाना प्रकारले ऋद्धि प्रातिहार्य देखाउँदै परिनिर्वाण भएर गइन्।

तथागतको धर्म भन्दैमा स्वीकार नगर्नु

एकदिन बिहान सवेरै देवातिदेव शाक्यमुनीन्द्र भगवान् बुद्ध पात्र-चीवर धारण गरी वैशाली नगरमा भिक्षाटन गर्न गए। त्यसबेला आनन्द स्थविरलाई "यो तथागतको अन्तिम अवलोकन हो" भनी आज्ञा गरी नगर अवलोकन गर्दै भण्ड

नामक गाउँमा पनि गए। त्यहाँबाट भोग नामक नगरमा आनन्द-चैत्यस्थानमा गए। त्यहाँ भिक्षुगणहरूलाई भेला गराई यस्तो आज्ञा गरे--"भिक्षुगण! कुनै भिक्षुले पनि 'यो तथागतको धर्म हो, यो तथागतको विनय हो, यो मैले तथागत-बाटै सुनेको हुँ' भन्दैमा तिमीहरूले त्यसलाई तुरुन्त प्रशंसा अथवा निन्दा नगर्नू। पहिले त्यस कुरालाई सूत्रविनयादि धर्ममा मिलाई हेर्नू, यदि मिल्ने रहेछ भने 'यो निश्चय पनि तथागतको धर्म तथा उपदेश हो' भनी स्वीकार गर्नू। यदि मिल्ने रहेनछ भने 'निश्चय पनि यो तथागतको उपदेश होइन' भनी त्यसलाई त्यागिदिनू!

"त्यस्तै फलानो स्थानमा बस्ने महासंघले भनेका, फलानो स्थानमा बस्ने धर्मधर स्थविरहरूले भनेका, फलानो स्थानमा बस्ने विनयधरहरूले भनेका भनी जिद्दी गरे तापनि तुरुन्तै त्यस कुरालाई प्रशंसा अथवा निन्दा नगरी त्यस कुरालाई सूत्रविनयादि धर्ममा मिलाउँदा मिल्दछ भने 'निश्चय पनि यो तथागतको धर्म हो विनय हो' भनी स्वीकार गरी ग्रहण गर्नू, यदि मिल्दैन भने 'यो त तथागतको धर्म होइन विनय होइन' भनी त्याग गर्नू!"

भगवान्को अन्तिम भोजन

भगवान् बुद्ध केही दिन त्यहीं बसी भिक्षुहरूलाई शील समाधि तथा प्रज्ञाको उपदेश दिइरहे। त्यसपछि पावा नामक

नगरतर्फ प्रस्थान गरे। त्यहाँ उनी चुन्द नामक नकर्मी पुत्रको आम्रवनमा गएर बसे। भगवान् बुद्ध त्यहाँ आएका छन् भन्ने खबर सुनी चुन्द-नकर्मी पुत्रले भगवान् प्रमुख सकल भिक्षु संघलाई प्रणीताकारपूर्वक भोजन दान दिए। भगवान्को अन्तिम भोजन यही थियो।

परम पूजा

त्यस आम्रवनबाट पनि भगवान् ककुध नामक नदीको तिरमा पुगी स्नान गरे! त्यहाँबाट पनि हिरण्यनदी पारी स्थित कुशीनगरमा पुगे। त्यहाँ मल्ल राजाहरूका उपवर्तन नामक शालोद्यान एउटा थियो। त्यस उद्यानमा दुइटा शाल-वृक्षको बीचमा, आनन्द स्थविरलाई भनी, एउटा आसन बनाउन लगाए। त्यस आसनमा उत्तरतर्फ सिरान गरी भगवान् सिंहशैया गरी शयन गरे।

त्यस मुहूर्तमा ब्रह्मादि अनेक देवगणले भगवान् बुद्धलाई सुगन्धयुक्त पुष्प तथा दिव्यअत्तरद्वारा पूजा गर्न आए।

आनन्द स्थविरलाई डाकी भगवान्ले यस्तो आज्ञा गरे—

"आनन्द! सुगन्धयुक्त दिव्य पुष्प धूपादिले पूजा गर्दैमा तथागतलाई सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गरेको ठहरिंदैन। आनन्द! जुन भिक्षु अथवा भिक्षुणीले तथा उपासक अथवा उपासिकाले धर्मलाई आदर राखी तदनुसार अभ्यास गरी

धर्माचरण गर्दछ त्यसले तथागतलाई सत्कार गरेको, मान गरेको, गौरव गरेको तथा परमोत्तम पूजा सामाग्रीले पूजा गरेको ठहर्दछ[१]।"

दर्शनीय चार स्थानहरू

त्यस समयमा अर्थात् भगवान्को अन्त्यावस्थामा त्यहाँ महाब्रह्मादि अनेक देवगण जम्मा भैरहेका थिए। तिनीहरूमध्ये कोही भगवान्को अन्त्य आइपुग्यो भनी नाना तरहले विलाप गरिरहेका थिए। आर्यज्ञान लाभी केही देवताहरू "सकल संस्कार अनित्य हो, संस्कारित वस्तु सदा नित्य भएर रहँदैन!" भनी धर्मसंवेग प्राप्त गरेर बसिरहेका थिए।

त्यस अन्त्य अवस्थामा भगवान्ले आनन्द स्थविरलाई भने—"आनन्द! यी चारवटा स्थान—(१) बुद्ध जन्मेको

---

१. "न खो आनन्द, एत्तावता तथागतो सक्कतो वा होति गरुकतो वा मानितो वा पूजितो वा अपचितो वा, यो खो आनन्द, भिक्खु वा भिक्खुनी वा उपासको वा उपासिका वा धम्मानुधम्मपटिपन्नो विहरति सामीचिपटिपन्नो अनुधम्मचारी, सो तथागतं सक्करोति गरुकरोति मानेति पूजेति अपचायति परमाय पूजाय। तस्मातिहानन्द, धम्मानुधम्म पटिपन्नो विहरिस्साम सामीचिपटिपन्नो अनुधम्मचारिनो'ति। एवं हि आनन्द सिक्खितब्बन्ति।" दी. नि. II. पृ. १०७: महापरिनिब्बानसुत्तं।

स्थान लुम्बिनी, (२) बुद्धत्व प्राप्त गरेको स्थान बुद्धगया, (३) धर्मचक्र चलाएको स्थान ऋषिपतन (सारनाथ), (४) महापरिनिर्वाण भएको स्थान कुशीनगर — दर्शनीय छन्। ती स्थानहरूको दर्शनले श्रद्धालु जनलाई संवेग उत्पन्न भई श्रद्धा र भक्ति लाभ भई अति पुण्य प्राप्त हुनेछ।"

स्त्रीहरूसितको व्यवहार

त्यसबेला आनन्द महास्थविरले स्त्रीहरूसित कस्तो व्यवहार गर्नुपर्छ भनी बिन्ती गरे। मुख नहेर्नु; मुख हेर्नु पर्ने अवस्थामा कुरा नगर्नु; कुरा गर्नु पर्ने अवस्थामा स्मृतिलाई सह्माली होश राखेर बस्नु भनी भगवान्‌ले उत्तर दिए।

स्तूप बनाउन योग्य अस्थिधातु

भगवान्‌ले फेरि आनन्द स्थविरलाई सम्बोधन गर्दै आज्ञा गरे—"आनन्द ! स्तूप बनाउन योग्य अस्थिधातु चारवटा छन्—(१) तथागतहरूका अस्थिधातु स्तूप बनाउन योग्य छ, (२) प्रत्येकबुद्धहरूका अस्थिधातु स्तूप बनाउन योग्य छ, (३) अर्हत्‌हरूका अस्थिधातु स्तूप बनाउन योग्य छ र (४) चक्रवर्ती राजाहरूका अस्थिधातु स्तूप बनाउन योग्य छ। यी चार प्रकारका अस्थिधातु स्तूप बनाउन योग्य छ। जुन स्तूपहरू देखेर "यो तथागतको स्तूप हो, यो प्रत्येकबुद्धको स्तूप हो, यो अर्हत्‌को स्तूप हो, यो चक्रवर्ती राजाको स्तूप हो" भनी

श्रद्धालु व्यक्तिहरूले आफ्नो चित्तलाई प्रसन्न पारी श्रद्धा भक्ति उत्पन्न गरी कुशल चेतना प्राप्त गरी पुण्यलाभ गर्न सक्छन् ।"

आनन्द स्थविरको विलाप

भगवान् परिनिर्वाण भएर जान आँटे भनी आनन्द स्थविर साह्रै दुःखित हुँदै दुवै हात आफ्नो टाउकोमा राखी एउटा कुनामा गई रोइरहे। यो देखेर आनन्द स्थविरलाई डाकी भगवान्ले धर्मोपदेश गरे —

"आनन्द ! न रोऊ धैर्य गर ! जुनसुकै वस्तु पनि एकदिन विनाश भई वियोग हुन्छ भनी मैले तिमीलाई भनेको थिइन ? यस संसारका प्राणीहरू सबैले एकदिन मर्नै पर्दछ । संसारै अनित्य छ भनी तिमीले कसरी नबुझेको ? रूने किन धैर्य राख ! तिमी साह्रै भाग्यमानीछौ । भगवान्को मनलाई सन्तोष पारी सेवा गरेकाछौ । तिमी पनि दुःखबाट चाँडै मुक्त हुनेछौ ।"

अन्तिम श्रावक

त्यस समयमा कुशीनगरमा सुभद्र नाम गरेको एकजना परिव्राजक थिए । भगवान् आजै परिनिर्वाण भएर जान आँटे भन्ने खबर सुनी "बुद्ध भनेका अत्यन्त दुर्लभ हुन्छन् भनी मेरा गुरुजनहरू भन्दछन्" भनी दौड्दै भगवान् भएको स्थानमा

गए । तर आनन्द स्थविरले अन्तिम बेलामा कष्ट दिनु उचित पर्दैन भनी त्यस सुभद्रलाई भगवान्‌सित भेट्न दिएनन् ।

अनि भगवान्‌ले यो कुरा थाहपाई आनन्द स्थविरलाई डाकी यस्तो आज्ञा गरे––"आनन्द ! संसारमा बुद्ध भनेका दुर्लभ हुन्छन् । त्यस्ता दुर्लभ बुद्धको दर्शन गर्ने तथा उनीसित कुरा गर्ने समय अलिकति मात्रै बाँकी छ । केही समयपछि तथागतको दर्शन पाइने छैन । त्यसकारण सुभद्रलाई यहाँ पठाऊ । उनी भगवान्‌लाई कष्ट दिने नियतले आएका होइनन्, धर्म बुझ्न भनी आएका हुन् ।"

भगवान्‌को आज्ञा सुनी आनन्द स्थविरले उनलाई भगवान्‌छेउ लगिदिए । उनी पनि भगवान्‌लाई सादर प्रणाम गरी अगिल्तिर बसे । अनि उनले यसरी प्रश्न गरे––"भन्ते ! सबैले आफ्नो सम्प्रदाय श्रेष्ठ भनी भन्दछन् । यो कुरा ठीक हो कि बेठीक ?"

भगवान्‌ले भने––"सुभद्र ! तिम्रो यो प्रश्नको जवाफ दिने बेला यो होइन । तर तिमीलाई म धर्मोपदेश गर्दछु सुन ।"

यति भनी भगवान् बुद्धले निम्न उपदेश दिए––

"सुभद्र ! जुन धर्मविनयमा आर्याष्टाङ्गिक मार्ग छैन त्यस धर्मविनयमा श्रमणहरू पनि हुँदैनन् । जुन धर्मविनयमा आर्याष्टाङ्गिक मार्ग हुन्छ त्यस धर्मविनयमा श्रमणहरू पनि

हुन्छन् । सुभद्र ! भिक्षुहरूले राम्ररी धर्माचरण गरेर बसे भने यस लोकमा अर्हत्हरू बिलाउने छैनन्[१] ।"

यो धर्मोपदेश सुनी सुभद्र परिव्राजक अर्हत् भए । अर्हत् भैसकेपछि भगवान्सित प्रव्रज्या र उपसम्पदा मागिलिई भगवान्सितै परिनिर्वाण भएर गए ! भगवान्को अन्तिम श्रावक तथा भगवान्सितै परिनिर्वाण भएर जाने श्रावक यी आयुष्मान् सुभद्र हुन् ।

धर्म नै शास्ता हुन्

सुभद्रलाई उपदेश दिइसकेपछि भगवान्ले आनन्द स्थविरलाई डाकी यस्तो आज्ञा गरे—"आनन्द ! निर्वाण भैसकेपछि तिमीहरूको मनमा 'अब उपदेश दिने गुरु भएन अब हाम्रा शास्ता छैनन्' भन्ने भावना पर्न सक्दछ । तर आनन्द त्यस्तो मनमा लिनु हुन्न । आनन्द ! जुन धर्म र विनय मैले तिमीहरूलाई देशना गरी प्रज्ञप्ति गरिराखेको छु त्यही धर्म र विनय म नभैसकेपछि तिमीहरूको शास्ता हुने छन्[२] ।"

भगवान्ले फेरि भने—"आनन्द ! आजकल जसरी भिक्षुहरू परस्पर आपसमा कुरा गर्दा 'आवुसो' भनी सम्बोधन

---

१. "इमे च, सुभद्द, भिक्खू सम्मा विहरेय्युं, असुञ्ञो लोको अरहन्तेहि अस्सा'ति ।" (दी. नि. II. पृ. ११७: महापरिनिब्बानसुत्तं ।)

२. "यो वो, आनन्द, मया धम्मो च विनयो च देसितो पञ्ञत्तो सो वो ममच्चयेन सत्था ।" (दी. नि. II. पृ. ११८)

गर्छन् म नभएपछि त्यसरी नै सम्बोधन गरी कुरा नगर्नू ।
त्यसबेला आफूभन्दा ठूलालाई 'आयुष्मान्' अथवा 'भन्ते' भनी
सम्बोधन गर्नू र आफूभन्दा सानालाई 'आवुसो' भन्नु !
भिक्षुहरूको मनमा कुनै कुराको सन्देह बाँकी छ भने अहिले-
सम्म समय छ तथागतसित सोध्नु !"

बुद्धको अन्तिम उपदेश

त्यस समयमा त्यहाँ उपस्थित त्यतिका भिक्षुहरूमध्ये
कसैको मनमा पनि बुद्ध, धर्म, संघ तथा शिक्षाको बारेमा कुनै
प्रकारको सन्देह नरहेको हुनाले महास्थविर आनन्दले भगवान्-
लाई बिन्ति गरे---"भगवन् । यस परिषद्मा शंका भएका
भिक्षुहरू कोही छैनन् सबै सुप्रसन्न छन् ।"

अनि भगवान्ले भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गरी भने--
"भिक्षुगण ! संस्कार जम्मै अनित्य भन्ने बुझी अप्रमादी भई
राम्ररी स्मृति राखी गुण-धर्म सम्पादन गरिलिने प्रयत्न गर !"
भगवान् बुद्धको यही वाक्य अन्तिम उपदेश भयो ।

परिनिर्वाण

तदनन्तर भगवान् प्रथमध्यानमा बसे । त्यसपछि
क्रमैसित द्वितीयध्यानमा, तृतीयध्यानमा तथा चतुर्थध्यानमा
बसे । चतुर्थध्यानपछि आकाशानन्त्यायतन भन्ने अरूपीध्यानमा
बसे । त्यसपछि विज्ञानन्त्यायतन भन्ने अरूपीध्यानमा बसे ।

त्यसपछि आकिञ्चन्यायतन भन्ने अरूपीध्यानमा बसे । अनि नैवसंज्ञानासंज्ञायतन नामक अरूपीध्यानमा बसे । त्यसपछि निरोधसमापत्तिमा बसे । तदनन्तर फेरि क्रमैसित प्रथमध्यान-सम्म वर्ले । फेरि प्रथमध्यानबाट क्रमैसित चतुर्थध्यानसम्म पुगे । अनि त्यस ध्यानबाटै महापरिनिर्वाण भए ।

यसप्रकारले महाकारुणिक सम्यक्सम्बुद्ध अस्सी वर्ष सम्पूर्ण भएकै दिन वैशाख-पूर्णिमाको रात्रीको तृतीय प्रहरमा सकल संस्कारको अनित्यभाव देखाई आफू स्वयं निदर्शन भई अनुपादिशेष महापरिनिर्वाण भएर गए । त्यसबखतमा त्यहाँ अति भयानक महाभूकम्प पनि भएको थियो ।

(पंचम खण्ड)

(आदाहनोत्सवदेखि दशचैत्य स्थापनासम्म)

उन्नाइसौं परिच्छेद

आदाहनोत्सव

आयुष्मान् अनुरुद्धले आयुष्मान् आनन्दको आज्ञा लिई कुशीनगरका राजाहरूकहाँ भगवान् परिनिर्वाण भएको समाचार भन्न पठाए। तिनीहरू सबै त्यहाँ उपस्थित भई नगर सबै ध्वजा पताकादिले सिंगारी तूर्यनाद गराउन लगाई भगवान्‌को मृतदेह नगरभरि घुमाई जात्रा गरी नाना सुगन्धित धूप पुष्पादिले पूजा गरी सातदिनसम्म आदाहनोत्सव मनाइरहे। त्यसपछि भगवान्‌का मृतदेह नगरको पूर्व ढोकाबाट नगर बाहिर ल्याई मुकुटबन्धन भन्ने मल्ल राजाहरूका पूजनीय स्थानमा ल्याए। त्यहाँ चिता बनाई चक्रवर्ती राजाहरूको मृतदेहलाई झैं सय्यौं थान-थान सेतो कपडाले भगवान्‌को मृतदेहलाई बेरी चितामा राखे।

महाकाश्यप स्थविरको कुशीनगर आगमन

त्यसैबेला महाकश्यप महास्थविर पाँचशय भिक्षुगण सहित पावाबाट कुशीनगरतिर आइरहेका थिए। एउटा रुखमनि विश्राम गरिरहेको बखतमा आजीवक एकजना बाटामा आइरहेको देखी महाकश्यपले उनीसित सोधे—"आवुसो ! तथागतलाई चिन्हेकाछौ के ? चिन्हेकाछौ भने अचेल वहाँ कहाँ रहनु भएको छ थाहा छ के ?"

"तथागतलाई मैले चिन्हेको छु। वहाँ मल्ल राजाहरूको शालोद्यानमा परिनिर्वाण हुनु भएको आज सातदिन भैसक्यो। म त्यही आदाहनोत्सव हेरेर देवताहरूले वृष्टि गरेको फूल एउटा पनि लिएर आएको छु" भनी आफ्नो हातमा भएको मन्दार फूल देखाए। यो कुरा सुन्नासाथ आस्रव क्षय नभैसकेका भिक्षुहरू त्यहीं बाटैमा मूर्छित हुँदै रुनथाले। आस्रव क्षय भैसकेका भिक्षुहरू "सकल संस्कार अनित्य हो" भनी धर्मविनय सम्झेर त्यसै बसिरहे।

चितामा आगो बलेन

उता कुशीनगर-मुकुटबन्धन स्थानमा मल्ल राजाहरू सबै मिली चितामा अग्नि हाले। तर आगो बलेन। अनेक उपाय गर्दा पनि चितामा आगो बाल्नै सकेनन्। सकल नरनारीले आश्चर्य अद्भूत माने। सबै गएर आयुष्मान् अनुरुद्धसित यसको कारण सोधे। आयुष्मान् महाकश्यप

आइरहेका छन् उनी आएर भगवान्‌को श्रीचरणमा शीरले वन्दना नगरेसम्म आगो बल्दैन भनी आयुष्मान् अनुरुद्धले जवाफ दिए।

महाकश्यपको अन्तिम वन्दना

महाकाश्यप महास्थविर पनि भिक्षुसंघ सहित त्यहाँ आइपुगे। भगवान्‌को मृत शरीरलाई तीनपल्ट परिक्रमा गरी शिरसा वन्दना गरे। भिक्षुसंघले पनि वन्दना गरे। तिनीहरूले वन्दना गर्न मात्रै के सिध्याएका थिए चितामा आपसेआफ आगो बलेर आयो। अनि भगवान्‌को अधिष्ठानानुसार चारवटा दन्त-धातु, कपाल-धातु (उण्हीस) तथा दुइवटा अक्ख-धातु बाहेक अरू सबै अस्थि 'रायो'को गेडा जत्रा 'कनिका' जत्रा र 'मूगी' जत्राको रूपले गोल-गोल आकारका भएर गए। योभन्दा आश्चर्यको कुरो त यो भयो कि भगवान्‌को मृतदेह बेरिराखेका सयौं थान कपडामा सबभन्दा भित्रपट्टिको एक तह र सबभन्दा बाहिरपट्टिको एक तह कपडा ज्यूँका त्यूँ रह्यो आगोले छोएन। यसप्रकारले शारीरिक धातु जम्मै गोलगोल गेडो भएर गैसकेपछि आकाशबाट सुगन्ध जलको वृष्टि भई चिताको आगो जम्मै निभ्यो।

बीसौं परिच्छेद

धातु कोलाहल

अनि पछि कुशीनगराधिपति मल्ल राजाहरूले अस्थिधातु सबै जम्मा पारी सुनको बट्टामा हाली हात्तीमाथी राखी नृत्य, गीत, बाद्य, सुगन्ध, धूप तथा पुष्पादिले पूजा सत्कार गरी महोत्सव गर्दै सभागृहमा लगे। त्यहाँ सातौं दिनसम्म त्यस धातुलाई चतुरंगिणी सैन्यको आरक्षामा राखी पूजा आदर गरिराखे।

(१) मगधाधिपति राजा अजातशत्रुले कुशीनगरको शालोद्यानमा भगवान्को परिनिर्वाण भयो भन्ने खबर सुने। भगवान्को शारीरिक अस्थिधातुमा आफ्नो पनि अधिकार छ भनी मल्ल राजाहरूकहाँ दूतहरू पठाई धातु माग्न पठाए। (२) वैशाली देशका राजाहरूले र (३) कपिलवस्तुका शाक्य राजाहरूले पनि भगवान्को अस्थिधातु माग्न पठाए। (४) अल्लकप्प देशका बुलय राजाहरूले पनि (५) रामगामका कोलिय राजाहरूले पनि (६) वेठदीपक नगरका ब्राह्मण तथा (७) पावा नगरका मल्ल राजाहरूले पनि अस्थिधातु माग्न पठाए। (८) कुशीनगरका मल्ल राजाहरूले भगवान् हाम्रै

शालोद्यानमा परिनिर्वाण हुनु भएकोले वहाँको अस्थिधातुमा हाम्रो वाहेक अरू कसैको अधिकार हुँदैन भनी भने । यस-प्रकारले अस्थिधातु कसैलाई पनि नदिने कुरा गरेपछि त्यहाँ त्यस विषयलाई लिएर ठूलो झगडा होला जस्तो भयो ।

धातु विभाजन

महाकारुणिक तथागत सम्यक्सम्बुद्धको अस्थिधातुको विषयमा झगडा होला जस्तो देखी सकल राजपरिवारका आचार्य भैरहेका द्रोण नामक ब्राह्मणले "यसरी झगडा गर्नु उचित भएन" भन्ने मनमा लिई त्यहाँ उपस्थित सकल जनको अगाडि यस्तो भाषण गरे—"भो वीर क्षत्रियजन ! जुन अनुत्तर सम्यक्सम्बुद्ध भगवान्ले सत्वकरुणाको धर्मोपदेश दिएर जानुभो उनै भगवान् शाक्यमुनिको शारीरिक अस्थिधातुको कारणमा अमानुषिक तरिकाले परस्पर शस्त्र प्रहार गरी रगतको खोलो बगाई झगडा गर्नु कदाचित राम्रो काम होइन । अहिंसाका पूजारीको अस्थिधातुको भाग सबैलाई शान्तिपूर्वक बाँडेर लिनु नै उचित होला । यसो गरेमा सकलजनलाई पुण्य पनि प्राप्त हुनेछ । त्यसकारण यो आठ देशको निति आठ भाग लाऔं ।"

आचार्य द्रोणले यति घोषणा गरी सबैले सुन्ने गरी यो श्लोक पढेर सुनाए--

"सुणन्तु भोन्तो मम एक वाचं,
अम्हाकं बुद्ध अहु खन्तिवादी ।
नहि साधु यं उत्तम पुग्गलस्स,
सरीर भागे सिया सम्पहारो ।।

सब्बेव भोन्तो सहिता समग्गा,
सम्मोदमाना करोमट्ठ भागे ।
वित्थारिका होन्तु दिसासु थूपा,
बहुज्जनो चक्खुमतो पसन्ना ।।" (दी. II. पृ. १२७)

अर्थ---

"तपाईंहरू मेरो एक वचन सुन्नुहोस् ! हाम्रो बुद्ध क्षान्तिवादी हुनुहुन्थ्यो । उत्तम पुरुषको शरीर-भागको कारणले सम्प्रहार हुनु राम्रो होइन ।

"तपाईं हामी सबै एकछन्द र एकमत भई परस्पर प्रसन्न भई आठ भाग गरौं । धेरैजना चक्षुमान् बुद्ध प्रति प्रसन्न छन् । त्यसैले सबै दिशामा स्तूपको विस्तार होस् ।"

द्रोणाचार्यको यस्तो न्याययुक्त तथा धर्मयुक्त कुरा सुनी त्यहाँ उपस्थित सकलजनको चित्त बुझ्यो । अनि अस्थिधातु आठ भाग गरियो । भाग लाउने द्रोण आचार्यले दन्त-धातु एउटा कसैले नदेख्ने गरी आफ्नो पगरीमा लुकाए । यो देखेका शक्र देवेन्द्रले देवानुभावले त्यो लुकाइराखेको धातु लिएर देवलोकमा पुर्‍याए । त्यहाँ अत्यन्त भक्त्यादरले पूजा सत्कार गरी राखिछाडे । भाग लाइसकेपछि द्रोण ब्राह्मणले

आफ्नो पगरीको दन्त-धातु खोज्दा नपाई मनमा साह्रै पीर माने। तर कसैलाई केही भन्न नसकी मल्ल राजाहरूसित अस्थिधातु भरिदिएको 'कुम्भ' (मानो) एउटा मागेर लिए।

पिप्पलिवन नामक देशका मोरिय (मौर्य्य) हरू पनि भगवान् परिनिर्वाण भए भन्ने समाचार सुनी अस्थिधातु माग्न कुशीनगर पुगे। अस्थिधातु बाँडिसकेको र सिद्धिसकेको हुनाले भगवान्‌को दिपमा गई त्यहाँ बाँकिरहेको गोल तथा खरानी लिएर फर्के।

दशचैत्य स्थापना

भगवान्‌को अस्थिधातु लिएर गएका सबैले आफ्ना आफ्ना देशमा ती धातु राखी चैत्य बनाए। द्रोण आचार्यले पनि मानो (कुम्भ) राखेर चैत्य बनाए। यसप्रकारले भगवान्‌को शारीरिक-धातु भएको चैत्य आठवटा (८), धातु भरिदिएको मानो भएको चैत्य एउटा (१) र दिपको गोल (खरानी) भएको चैत्य एउटा (१)--जम्मा दशवटा (१०) चैत्य यस लोकमा खडा भए। ती चैत्यलाई मान सत्कार तथा गौरवादर राखी पूजा गरी पुण्य लाभ गर्दै लाखौं-करोडौं मनुष्यहरू सुगति प्राप्त गरी स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन गए।

भिक्षु अमृतानन्दद्वारा प्रणीत तथा केशवलाल

कर्माचार्यद्वारा अनुदित

संक्षिप्त

"बुद्ध-जीवनी"

समाप्त ।

सिद्धिरस्तु !

नामावली

अ

अंग देशमा १२३
अजपाल नामक ५४, ६०
अजपाल वृक्ष ५४
अजातशत्रुको १३४
अजातशत्रुले १३३, १५७
अनाथपिण्डकको १०९, १३१
अनाथपिण्डक नाम १०८
अनाथपिण्डकलाई बुद्ध दर्शन १०८
अनाथपिण्डकले १०९, ११०
अग्निपर्याय ८४
अनिमित्त चैत्य ५३
अनिरुद्धसित १५५
अनुप्रिय नामक आम्रवनमा ३८, पुगे १११
अनुप्रिय वनतर्फ हिंडे १११
अनुरुद्ध १११, महास्थविर १२९, ले १५४, १५६
अनोतप्त २
अनोमा ३२
अम्बलट्ठिक १३७
अम्बपालीको आम्रवनमा १३७
अरती ५४
अरूप भवनमा १०
अल्लकप्प देशका १५७
अस्सजि ८९, लाई ७२, लाई देखेर ८९, ले ८९, सित ९०
आनन्द १११, ११५, आई १३८, कहाँ गई ११९, को ११६, को आज्ञा लिई १५४, को नाम ७, गएको १४०, चैत्य स्थानमा १४५, प्रति १२६, स्थविर १४२, १४९, स्थविरको विलाप १४९, स्थविरको प्रार्थना १४१, स्थविरलाई १३८, १३९, १४२, १४४, १४६,

१४७, १४८, १४९, १५०, १५१, स्थविरले १२४, १३९, १४०, १४२, १४८, १५०, ले ११५, ११८, १५२, महास्थविर १२९, लाई १३५
आलवक देशमा १२२
आलार र उद्दकहरूको आश्रममा ४१
आलारकालाम ४१, ६२
इन्द्रको आज्ञा मुताबिक २५
इन्द्रको सेवा ५७
इन्द्रले २५
उक्कलबाट ५७
उग्ग गृहपति १३१
उत्तरा १३२
उद्दक रामपुत्र ४१, ६२
उपक ६३
उपतिस्स ८८, गाउँमा ८८, र कोलित ८८, र कोलित दुबै ८९, र कोलित परि-परिव्राजकहरू ८८, र कोलितलाई ८९, र कोलितको उपसम्पदा ९१, परिव्राजकलाई ९०, ले ९०, ११२
उप्पलवण्णा महास्थविरनी १३०
उपालि महास्थविर १२९
उरुवेल ४१, काश्यप ८६, १२९, काश्यपका शिष्य ८५, काश्यपलाई ८४, काश्यप-हरू ८५, ग्रामतिर गए ८३, तर्फ ८२, तर्फ जाँदा ८२, तर्फ लागे ४१, पुगे ८४, मा ९५, वनमा ४२, वासी १३१
उपवर्तन नामक १४६
उपालि नाउ ११२, को प्रव्रज्या १११
ऋषिपतन ६२, १४८, तिर हिंडे ७७, छोडेको ९५, मृगदा-वनतिर ६३, मृगदावनमा ४३, ६३, ७०, ७६, ११३
एकनाल नामक १२२

क, ख

ककुध नामक नदीको १४६
कन्थक २६, ३२, ३५, को पुच्छर समातन लगाई ३०, घोडा ७, ३३, घोडा चढी ३०, घोडा दिई ३७, घोडा पनि

३५, को लगाम समाती
३५. देवपुत्र भन्ने नामले
३५, नदी पार भयो ३३,
बाट ३३, लाई ३२, ३३,
लाई लिएर ३३
कनकविमानमा २
कनकविमान भित्र पसेर ३
कपिलनगर १५
कपिलपुर ९, ९७, १०५, को
सिमानामा पुगे ३२, तिर
३५, ६६, तिर जाने ९५,
देखिन् १४४, नगरभित्र
गए ६६, बाट ६५, मा
मा जम्मा हुन आए १९,
मा भिक्षाटन ६६, लंजान
९५
कपिलवस्तु १, ८, ३२, का शाक्य
१५७, को १२२, को
निति ६६, छाडी १०८,
तिर ६६, तिर फर्काई
दिए ३२, देखि ४, नगर-
मा ६७, पुगेको १०६,
फर्किन् ८, फर्कनन् ६४,
मा १११, १२१
कात्यायनी १३२
कालदेवल ८, ६, तपस्वीको शोक
६, तपस्वीद्वारा ८, ले ९,
१०, ले भने ११, को कुरा
सुनेर ११
कालि उपासिका १३२
कालुदायी ९४, ६५, ६६, ६७,
भने ६६, अमात्य ७,
नामक ९४, लाई देखी
९६, सित सोधे ९६,
महास्थविर १२६
काश्यपले भने ६५
काश्यपसित ८५
किन्नर योनीमा १०४
किम्भिल १११
कुण्डधान महास्थविर १२६
कुमार काश्यप १२६
कुररघर १३२
कुशीनगर १४८, १५५, आगमन
१५५, का १५४, का
मल्ल १५७, को १५७,
मा १४६, मा पुगे १४६,
तिर १५५, पुगे १६०
कुशिनगराधिपति १५७
कूटागर शालामा ११३, १२२, गई
१४२
कूटागार विहारको ११५
कृषागोतली २६, को शान्तिपद

२६, पनि २७, महास्थ-
विरनी १३०
कृष्णाजिनी जस्ता ५२
कोलित ८८, गाउँमा ८८, ले ९०
कोलिय राजकुमारी १३२
कोशल राज्यमा १०८
कौण्डन्य १२, को नाम ७१, को निति ७१, नामक पण्डित-ले १२, पण्डितले १३, ४२, नाम गरेका ब्राह्मण ४२, भिक्षुको उपसम्पदा ७१, भिक्षुले ७१, बाहेक १२, महास्थविर १२८, र अरू चारजना ४२, समेत पाँचजना ७२, लाई ७०, ७१, ले पनि ७१
कौशम्बी नगरको १२२
कंखा रेवत महास्थविर १२८
खुज्जुत्तरा १३२
खेमा महास्थविरनी १३७

ग

गन्धकुटीमा बसे पनि ५६
गया ६३
गयाकाश्यप ८४
गयाशीर्ष नामक ८४
गवम्पति ८०
गिलानसुत्त १२७
गौतम बुद्ध ८६
गौतमीकहाँ गई ११८
गौतमीको ११५, यस्तो प्रार्थना सुनी १२०, गृहत्याग ११३
गौतमी रोइरहनु भएको छ ११५
गौतमीलाई देखेर ११५
गौतमीलाई पनि ११६
गौतमीले ११४, ११८, भनेका कुरा ११९, भनिन् ११५

घ

घटिकार ब्रह्माले ३४, दिएको ३७
घोषिताराम १२२

च

चक्रवर्ती १४८, राजाको स्तूप हो १४८
चन्दकिन्नर जातकको कथा १०४
चातुर्महाराजिक देवताहरूले ५८
चापाल १३९

६५, ७४
पटाचारा महास्थविरनी १३०
परिनिब्बानसुत्तं १२७
प्रजापति १, गौतमी ३६, ११९, १२०, १३०, १४४, गौतमीको मनमा ११४, गौतमी पनि १२१, गौतमीलाई १०२, १०८, गौतमीले ११६, ११७, गौतमीले गरिन् १५, प्रव्रज्या ११४
प्रत्येकबुद्धहरूका १४८
प्रत्येकबुद्धको स्तूप हो १४८
पाटलिग्रामतर्फ गए १३७
पाण्डव नामक पर्वतको फेदीमा ३९
पारिलेय्यक वनमा १२२
पावा नगरका १५७
पिण्डोल भारद्वाज महास्थविर १२८
पिप्पलिवन नामक १६०
पिलिन्दवच्छ महास्थविर १२९
पूर्णजि ८०
पूर्णवर्धन नामको १२३
पूर्णमन्त्राणी पुत्र १२८
पूर्वाराम भन्ने रह्यो १२८

ब

बक्कुल महास्थविर १२९
ब्रह्मलोकसम्म ७०
ब्रह्मकायिक देवताहरूले ७०
बालवग्ग ८३
बाहिय दारुचीरिय १२९
बिम्बिसार ४०, ८७, को ९०, को कानसम्म पुग्यो ३८, को निमंत्रणा ८६, को प्रार्थना ८७, प्रमुख ८६, राजाको ९३, राजालाई दियो ८५, सितको भेट ४०, लाई ४०, ४१, ८४, ले ४०, ८६, ८७
बुद्धगया १४८
बोधिवृक्ष ७, ४८, को ५४, को समीपमा ५४, मनि ५१, ५२, तिर गए ४८, मुनि ४८, लाई ५३
बोधिसत्व ४, ११, ४८, १४२, को जन्म ५, को जन्म भयो ८, को चरण कमलमा ९, को सिंहनाद ६, बाट ३१, लाई भने ४८, ले ३, ४, ६, ले जन्म लिनासाथ ७,

वन्दना ८, पनि ७, रहेको दिशातिर हेरी ११, हरूले ४७

भ

भगवान् बुद्ध ५३, ५८, ६०, ६१, ६३, १०१, १०९, १२५, १४५, कहाँ हुनुहुन्छ ९०, कहाँ गई १२५, को ५४, ११८, १५२, लाई ५६, ६२, १४६, ले ५५, ६२, ६३, ७०, १०७, परिनिर्वाण १४४
भग्ग देशको १२२
भगु १११
भद्दकच्चाना (यशोधरा) १३०
भद्रवर्गीयहरूको प्रव्रज्या ८२
भद्रशाल नामक वनमा ४८
भद्दा कुण्डलकेशा १३०
भद्दा कापिलानी १३०
भद्दियलाई ७२
भद्दिय नामक नगरमा १२३
भद्रिय नगरमा १२५
भद्रिय नं नाम गरेको १०५
भद्दीय महास्थविर १२८
भद्रीय राजकुमारहरू ८२
भद्रीय महास्थविर १२८
भल्लुकहरूले ५८
भेसकला नामक वनमा १२२
भोग नामक नगरमा १४५
भोज १२

म

मगध राज्यको १२२
मङ्गल तलाउमा २५
मङ्गल हात्ती ७
मगध देशमा ६२
मन्ती १२
मन्दार १५५
मद्दीरानी जस्ता ५२
मध्येदेशतिर ५७
मनोशिला भन्ने आसन २
मनोशिलामा राखे २
मल्ल राजाहरूकहाँ १५७
मल्ल राजाहरूको १११, १५५
मल्ल राजाहरूसित १६०
महाकप्पिन महास्थविर १२९
महाकात्यायन महास्थविर १२८
महाकाश्यप १५५, को अन्तिम वन्दना १५६, ले १५५,

महास्थविर १२८, १५६,
स्थविरको १५५
महाकोट्ठित महास्थविर १२९
महाधम्मपाल जातकको कथा १०८
महानामादि १११
महानाम शाक्य १३१
महानामलाई ७२
महापन्थ महास्थविर १२८
महापरिनिब्बानसुत्तं १३९
महाब्रह्मा ६२, को हातबाट ६, ले
५, ६
महाब्रह्मादि ४९, ५०
महामायाको गर्भधारण १
महामायादेवी पनि ५
महामायादेवीको कोखमा ३, ५१
महामायादेवीको स्वर्गारोहण १५
महामायालाई देवताको आरक्षा ४
महामौद्गल्यायन १२६, को १२६,
महास्थविर १२८
महासमतादि १०१
महासुभद्रा ११०
महोसध पण्डित ७
मागत्री ब्राह्मण ८६
मातृ देवराज भई १५
मायादेवी १, २, ३, को कोखमा
४, को कपिलवस्तु गमन
८, को माइत गमन ४,
लाई २, ५, परलोक भइन्
१५, को स्वर्गवास ११६
मारको प्रार्थना १४०
मारदेव ३१, ले भने ३१
मारगणलाई ४९
मारलाई आज्ञा गरे १४१
मुकुटबन्धन १५४, १५५
मुचलिन्द रुखमनि ५६
मुचलिन्द वृक्ष ५५, मनी ५६
मृगदावनतिर ८०
मृगार १२३, को १२३
मेन्दकको घर १२३
मोघराज महास्थविर १३०
मोरिय १६०
मौद्गल्यायन ८८, लाई १०७, ले
९२
मौद्गली थियो ८८
मौद्गली ब्राह्मणीको छोरा ८८
मौर्यहरू १६०
संकुल नामक पर्वतमा १२२

य

यष्ठिवनोद्यान ८४
यशकुमार ७६, ७७, ७८, ८०, का

७६, को आशय बुझी ७८, को निति ७९, को पिताको घर ७६, को पितालाई ७७, को प्रव्रज्या ७८, को यस्तो शब्द ७६, लाई ७७, ले ७६, ७७, ७६, ८०, सहित ७९

यश नाम गरेका ७६

यशपुत्रकहाँ गए ८१

यशपुत्रका ८०

यशपुत्रको गृहत्याग ७६

यशपुत्रले ७८, ८१

यशोधरा २६, का १०२, को १०४, को खोपीमा गई २६, को कोठामा १०२, को गुण वर्णना १०३, को प्रव्रज्या १२१, को शयनागारमा २९, देवी ७, १०३, १०४, १२१, देवीको १०३, देवी पनि १४४, देवीको मनमा १२१, देवी· लाई केही नभन्नु १०३, देवील १०४, १०६, देवी सहित ३६, नाम गरेकी १६, लाई २५, भिक्षुणीको परिनिर्वाण १४४

र

रट्ठपाल महास्थविर १२९

रत्नाघर-चैत्य ५४

रम्य १७

रागी ५४

राजगृह ११३, १३७, का १३२, को १२२, गमन ८४, छाडी ९६, तर्फ हिंडे १०९, देशमा ६३, नगर-तिर ८४, नगरमा ८८, नगरमा पुगे ३८, नगरको १०६, नगरतर्फ फर्के १११, नँ फर्के १०८, बाट ६६, ११०, मा ८६, ६०, १०९, १२२, १३३, १३५, मा भिक्षाटन ३८

राजायतन ५७, ६०, वृक्ष ५७

राध महास्थविर १२९

राम १२

रामगामका कोलिय राजाहरूले १५७

राहुल २६, २९, १२१, कुमार २६, १०६, १०७, कुमार-को जन्म २५, कुमारको प्रव्रज्या १०६, लाई १०६,

कुमारलाई १०६, १०७, १०८, माता २६, १०२, माताकहाँ पुग्यो १००, मातालाई १०२, पनि १२१, महास्थविर १२८
रूपसारी ८८
रेवत महास्थविर १२८

ल, व

लक्षण १२
लुम्बिनी ५, १४८, उद्यानमा ८, बगैंचामा ७, ५१
वक्कलि महास्थविर १२८
वङ्गन्तपुत्र १२६
वज्जीहरूको कुरा १३३
वज्जीहरूले १३४
वज्जीहरूसित १३३
वप्पलाई ७१, उपदेश गर्दै ७१
वप्पले पनि ७२
वशवर्ती देवराज ३०
वशवर्ती मार १४०, लाई ५४
वस्सकार १३३, ब्राह्मण १३५, ब्राह्मणले १३४, सुत्तं १३४
वाराणसी ७६, मा ७९
विमल ८०
विश्वकर्मा २५, को हातको स्पर्श २५, देवपुत्र २५, देवपुत्र-लाई २५
विश्वन्तर ९९, जातक ६६, राज-कुमार ७
विशाखा १२३, १२४, १२५, १३१, उपासिका १२३, को १२६, १२८, को विहार दान १२३, आफैले १२४, द्वारा निर्मित १२६, फर्किन् १२५, लाई १२६, लाई भनिन् १२४, ले १२४, १२५, १२६, १२७
वेठद्वीपक नगरका १५७
वेणुवन ८७, उद्यानमा ९२, को १३१, दान ८७, मा ६०, ६३, १३३, मा आउँदा ६५
वेणुवनाराममा ११३
वेणुवनाराम विहारमा १२२
वेणुवन विहारतिर गए ९३
वेरञ्जा नगरमा १२२
वेलुवग्राममा १३७, नै १३८, वस्नु-भयो १२८
वेलुव नामक गाउँमा गए १३७

वैशाली ११३, १३८, को १२८, नगरमा १३७, १३९, १४२, १४४, नगरमा बस्ने १३१, देशका १५७, नगरको १२२, नगरसम्म ११४, नगरतिर हिँडिन् ११४
वंगीस महास्थविर १२९

श

शक्रदेव ५७, आएर ३४, ले ५७
शक्र देवेन्द्रले १५६
शाक्यकुमार ११, को १२, ले पनि १६, सिद्धार्थ १६, सिद्धार्थले ५०, हरू १११
शाक्यकुलीनहरू ९८
शाक्य नरनारीहरूका ९८
शाक्यमुनि ६३, कहाँ ९१, को १५८, भगवान्लाई १३८, भगवान् ६६, भएको ठाउँमा ९५, ले ७७, लाई ६७
शाक्यमुनिन्द्र ६६, १००, १०१, १४४, बुद्ध ११३, लाई देखेर ८२
शाक्यराजा १११
शाक्यसिंह ६३
शाक्यहरूको ९९
शाक्यहरूले ९८
शाकेत १२३
श्यामावती १३२
श्रावस्तीमा १२४
श्रावस्तीको पूर्वतिर १२५
श्रावस्ती नगरको १२२
श्रावस्ती नगरमा १०६, १२४
श्रावस्ती नामक नगरमा १०८
श्रावस्ती आइपुगे ११०
श्रावस्तीमा ११०, १२२, १२५, मैं फर्के १२६, मैं बसे १२६, १२८, गई बसिन् १२१
श्रावस्तीबाट १०६, १२५, १२६, प्रस्थान गरे १२५
श्रावस्तीसम्म १०९
शुद्धोदन १, ६७, ९९, १०७, १०८, कहाँ ९३, कहाँ गई १००, का मनमा ९४, को ९८, को कुलमा ११, को अनागामीत्व १०७, को दरबारमा ८, को तृतीयबार पुत्र-वन्दना ९८, को रोपाइँ १५, को लासु गएर

३, को समाचार ९३,
पनि १०१, ११४, द्वारा
बुद्धको स्वागत ९७, लाई
४, ८, १३, ९६, १०८,
लाई पनि १०१, ले ६,
१२, १५, १९, २५, ३७,
९६, ९७, ९८, महाराज-
का दूतहरु ९३, महाराजा-
द्वारा हलो जोताई १५,
महाराजालाई ३३, महा-
राजाले १०३
शुभ १७
श्वेतकेतु बोधिसत्व २

स, ह

सकुला महास्थविरनी १३०
सम्यक्सम्बुद्ध हुँ ६४, ७०
सरभङ्ग जातक १९
सर्वार्थसिद्ध १३, १४
सहम्पति ब्रह्मा ६१, को प्रार्थना
६१, ले ६२
सारनाथ ७६, १४८
सारन्दद चैत्यस्थानमा १३४
सागत महास्थविर १२९
सारिपुत्र ८८, महास्थविर १२८,
र मौद्गल्यायनलाई ९२,
लाई डाके १०७, ले ९२
सारी ब्राह्मणीको छोरा ८८
सिगालकमाता स्थविरनी १३०
सिद्धार्थ १३, ४०, ४३, अति
सन्तोष मान्दै ४७, कुमार
१००, १११, को गृहत्याग
२८, को पछिपछि लाग्दै
३१, को पछिपछि लागे
३९, को कान्तिमय रूप-
देखि ४६, को मनमा ५२,
त्यहाँबाट हिंडे ४१, को
हातमा ४६, प्रति विश्वास
४३, को पछिपछि ४२,
बसिसकेपछि ४८, हिंडे
४४, बुद्धगया पुगे ४८,
भएको ठाउँमा गएर ४२,
पनि ३९, बालावस्थादेखि
नै २२, क्षीरपात्र लिई
४७, लाई २४, २६, ५०,
लाई लिई १६, लाई त्यहीं
छाडी ४३, ले १३, १४,
३३, ४३, ४४, ४९, ५०,
५४, ले कहाँबाट सिके
१९, ले गरेको संकल्प ३४,
ले पनि ४६, पुत्रको नाम

२६, राजकुमार ७, राजकुमारको १५, कुमार ७, १५, २६, ३२, ३८, ४२, ६५, कुमारकहाँ १६, कुमारको २५, ३५, कुमारको नामकरण १२, कुमारको भिक्षुत्व ग्रहण ३२, कुमार पनि १६, कुमार भएर ७, कुमारलाई ८, १७, कुमारले पनि ४०, कुमारले २०, २७, ३०, ५२, कुमारले के गर्लान् १८, कुमारले विचार गरे २९, कुमार ध्यानमा १६

सीवली महास्थविर १२८

सुजाता ७९, उपासिका १३१, को खीरदान ४५, नाम गरेकी ४५, लाई भनी ४५, साह्रै प्रसन्न भइन् ४५

सुदत्त १२

सुप्रबुद्धकी पुत्रीसंग १९

सुप्पवासा १३२

सुप्पिया १२३, १३२

सुबाहु ८०

सुभद्र नाम गरेको १४९

सुभद्रलाई १५०, उपदेश १५१, परिव्राजक १५१

सुभद्र हुन् १५१

सुभूति महास्थविर १२८

सुमन १३२

सुयाम १२

सुरम्य १७

सुंसुमारगिरि १२२

सूरअम्बट्ठ गृहपति १३१

सेनीयकी छोरी १३१

सोण कोटिकण्ण महास्थविर १२८

सोणकोलिविस महास्थविर १२८

सोणा महास्थविरनी १३०

सोत्थिय नाम गरेका ४८

सोत्थियको तृण दान ४८

सोत्थिय ब्राह्मणको तृण दान ४७

सोभित महास्थविर १२९

संजय नाम गरेका ८८

संजय परिव्राजककहाँ ९१

संजय परिव्राजकका ८९

संजयले ९१

हत्थालवक उपासक १३१

हिरण्य नदी पारी १४६

गाथा-सूची

अब्यापज्जं सुखं लोके १६

अस्मिमानस्स यो विनयो ५६

किच्छेन मे अधिगतं ६१

तेसञ्च यो निरोधो ९०

निब्बुता नून सा माता २६

पटिसोतगामिं निपुणं ६१

यस्सजितं नावजीयति ५५

ये धम्मा हेतुप्पभवा ९०

रागदोस परेतेहि ६१

रागरत्ता न दक्खन्ति ६१

सब्बेव भोन्तो सहिता समग्गा १५९

सुखा विरागा लोके ५६

सुखो विवेको तुट्ठस्स ५६

सुणन्तु भोन्तो मम एक वाचं १५९

2139

२९. जातक संग्रह भाग–३ ...रू. १३/–
३०. जातक संग्रह भाग–४ ...रू. १२/–
३१. जापान भ्रमणको डायरी ...रू ४/–
३२. विषय सूची ...रू. ५/–
३३. नेपालमा थेरवाद बुद्धधर्मको संक्षिप्त इतिहास... (अप्राप्य)
३४. संक्षिप्त कथा सहित धम्मपद भाग–१ ...रू. ९/–
३५. बोधि राजकुमार (अप्राप्य) . रू. ४/–
३६. त्रिरत्न वन्दना र पाठचसूत्र (४०) ...रू. ४/–
३७. जातकमाला (नेवारी) भाग–१ (तेस्रो संस्करण) रू. ४/–
३८. पालिपाठमञ्जरी भाग–२ ...रू. ६/–
३९. संक्षिप्त बुद्धजीवनी (चतुर्थसंस्करण) ...रू. १०/–
४०. वार्षिक प्रतिवेदन (२०४० सालको)
४१. वार्षिक प्रतिवेदन (२०४१ सालको)
४२. वार्षिक प्रतिवेदन (२०४२ सालको)
४३. धम्मपदट्ठकथा (नेवारी) (द्वि. सं.) भाग–१ .. रू. १२/–
४४. धम्मपदट्ठकथा (नेवारी) भाग–२ ...रू. १०/–
४५. धम्मपदट्ठकथा (नेवारी) भाग–३ .. रू. १८/–
४६. आनन्दकुटी विहार गुठीको प्रकाशन (सूची) ...रू. २/–
४७. न्ह्यसःया लिसः (४५) ...रू. ३/–
४८. A Short History of Theravada Buddhism in Modern Nepal...(Third Edi.) ...रू. २२/–
४९. Kings of Buddha's Time ...रू. १९/–
५०. Buddhism at a Glance .. रू. ६/–
५१. A Brief Biography of Ven. Bkikkhu Amritananda (५२)
५२. Buddhism of Nepal (५३) ...रू. १२/–
५३. (एक ब्राह्मण) भिक्षुको जीवनी ...रू. २/–
५४. यशोधरा (५१) .. रू. ११/–
५५. मेरो जीवन यात्रा (५४) ...रू. २/५०
५६. विषय-सूची (२०४४) ...रू. १०/–

आनन्दकुटी विहार गुठीको प्रकाशन

१.	बुद्धकालीन ब्राह्मण	भाग–१ (अप्राप्य)	...रू. ७/-
२.	बुद्धकालीन ब्राह्मण	भाग–२	रू. १५/-
३.	बुद्धकालीन ब्राह्मण	भाग–३	...रू. १७/-
४.	बुद्धकालीन गृहस्थीहरू	भाग–१ (अप्राप्य)	...रू. ८/-
५.	बुद्धकालीन गृहस्थीहरू	भाग–२	...रू. १५/-
६.	बुद्धकालीन गृहस्थीहरू	भाग–३	...रू. १५/-
७.	बुद्धकालीन महिलाहरू	भाग–१ (अप्राप्य)	...रू ८/-
८.	बुद्धकालीन महिलाहरू	भाग–२	...रू. १४/-
९.	बुद्धकालीन राजपरिवार	भाग–१	...रू. १०/-
१०.	बुद्धकालीन राजपरिवार	भाग–२	...रू. १६/-
११.	बुद्धकालीन राजपरिवार	भाग–३	...रू. १८/-
१२.	बुद्धकालीन परिव्राजकहरू	भाग–१	...रू. १६/-
१३.	बुद्धकालीन परिव्राजकहरू	भाग–२	...रू. १५/-
१४.	बुद्धकालीन परिव्राजकहरू	भाग–३	...रू. २३/-
१५.	बुद्धकालीन श्रावक-चरित	भाग–१ (अप्राप्य)	...रू. ९/-
१६.	बुद्धकालीन श्रावक-चरित	भाग - २	...रू १७/-
१७	बुद्धकालीन श्रावक-चरित	भाग–३	...रू. २०/-
१८.	बुद्धकालीन श्रावक-चरित	भाग–४	...रू. १४/-
१९.	बुद्धकालीन श्रावक-चरित	भाग–५	...रू. १४/-
२०.	बुद्धकालीन श्रावक-चरित (५५)	भाग–६	...रू. ३०/-
२१.	बुद्धकालीन श्राविका-चरित	भाग–१	...रू. २२/-
२२.	बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव	भाग–१	...रू. १८/-
२३.	बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव	भाग–२	.. रू. १८/-
२४.	बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव	भाग–३	रू. १४/-
२५.	बुद्धकालीन प्रेतकथा (अप्राप्य)		...रू. १०/-
२६.	बुद्धकालीन विमानकथा (अप्राप्य)		...रू. १२/-
२७.	जातक संग्रह	भाग–१	...रू. १०/-
२८.	जातक संग्रह	भाग–२	...रू. ८/-